

KOSÁRY DOMOKOS

Két írás, négy évtized*

Bevezetés

Az alább következő két írás, amely magyarul most első ízben lát napvilágot, eredetileg negyven évvel ezelőtt, 1943-ban, tanulmánynak készült. Mindkettő a Teleki Intézet Történettudományi Intézete (a mai Történettudományi Intézet közvetlen elődje) által kiadott *Revue d'Histoire Comparée* (Összehasonlító Történelmi Szemle) hasábjain jelent meg, francia nyelven. Az első, az összehasonlító történelem problémáiról, mint programcikk, az első évfolyam (1943) élén, a másik, a hatalmi egyensúly, a nemzetközi politika kérdéseiről, a következő, a második évfolyamban (1944). Ma már azonban mindkettő inkább egy olyan egykorú törekvés vagy irányzat dokumentumai közé sorolható, amely a fiatalabb magyar történészek egy része körében akkoriban kezdett kibontakozni. S így mint a magyar historiográfia egyik fejezetének tanújeleit adhatjuk át őket, visszatekintésül, midőn a *Történelmi Szemle* megtszítelő szerkesztőségi felkérésének eleget teszünk. Hiszen ma már nyilvánvalóan több előmunkálat, ismeretanyag, tapasztalat és fejlettebb nézőpontok birtokában tudnánk mind Európa történeti struktúráját, a fejlettebb és fejletlenebb zónák kölcsönhatását, együttesét, mind pedig ezen belül a bennünket különösen érdeklő, kelet-közép-európai zóna jellemzőit körvonalazni. Akkori nézeteinket viszont éppen az ilyen négy évtizeddel és egy nagy történelmi fordulattal korábbi szövegek mutatják.

Nem szükséges itt azt elemeznünk, hogy miért kellett 1949-től kezdve ennek az irányzatnak is elhallgatnia. A *Revue*, anyagi eszközeinek elapadása miatt, az 1948. évfolyammal félbeszakadt, és az 1949 őszi átszervezés után az Intézet sem sorolta már fő céljai közé a kelet-közép-európai összehasonlító történeti kutatások folytatását. A visszatekintést azonban talán inkább az indokolja, hogy újabban, némi emlékezetkiesés után, mintha történetírásunkban ismét bizonyos érdeklődés kezdene újjáéledni a felhagyott kezdeményezés és az esetleg benne rejlő tanulságok iránt. A tanulságok helyes értelmezését pedig, ha valóban vannak ilyenek, ez is elősegítheti.

Az irányzat egyik fő inspirálójának a francia Annales-iskola, a Marc Bloch (1928) és már előtte a belga Henri Pirenne (1923) által ajánlott összehasonlító módszer tekinthető, amellyel 1936–37-ben Párizsban találkoztunk. Ez volt Marc Bloch első tanéve a Sorbonne gazdaságtörténeti tanszékén. Így született meg az a felismerés, hogy a „nemzeti” történelmek, külön-külön, elszigetelten, nemcsak egymással folytatott vitáikat, hanem még saját hasonlóságait, fejlődési párhuzamaikat sem tudják megfelelően értelmezni;

*Az alábbi két tanulmányt és Kosáry Domokos műveinek bibliográfiáját abból az alkalomból tesszük közzé, hogy a szerző ebben az esztendőben tölti be 70. évét.

hogy a kelet-közép-európai – vagy mint akkor neveztük: a kárpát-európai – népek történetét, regionális változatként, összehasonlító módszerrel kell és lehet a nagy európai egészen belül megközelítenünk; hogy nagymértékben ettől, ennek sikerétől függ a magyar történelem nemzetközi szakmai megítélése is; és végül, hogy éppen ezért, ebben az irányban kell saját történeti gondolkodásunkat átalakítanunk, továbbfejlesztanunk, nemzeti érdekből is, együttműködést keresve, ahol lehet, más országok hasonló gondolkodású történészeivel.

Már a következő szakaszban (1938–1939) Angliában, a British Museum könyvtárában próbáltam hozzákezdeni Kárpát-Európa összehasonlító történetének kidolgozásához. Kézírtos anyagom nagy része a háború alatt elpusztult, de az alábbi két írás is zömmel tulajdonképpen ebből származik. Itt, Londonban, az Institute of Historical Research tagjaként, főleg a nemzetközi politika történeti kérdéseit illetően kaptam új ösztönzéseket. Míg az első írás inkább a párizsi, a második inkább e londoni szakasz érdeklődésének tanújele. A kettő egysége azonban nyilvánvaló.

Hazatérve, 1939-ben, néhány hasonló gondolkodású barátunkkal – nagyrészt szintén volt Eötvös-kollégistákkal – arra gondoltunk, hogy e kérdések további megvitatása, tisztázása céljából összejöveteleket kellene rendszeresítenünk. A háború idején érvényben levő gyülekezési tilalom miatt az látszott a legjobb megoldásnak, ha a Magyar Történelmi Társulat védelme alá helyezük magunkat, mint annak egyik önálló csoportja. Domanovszky, Sándor, a Társulat alelnöke, készséggel hozzájárult ehhez. A hivatalos összekötő szerepét Hajnal István, az összejövetelek vezetését Török Pál vállalta magára. A sokszorosított meghívókat Törökkel ketten írtuk alá. Az üléseken, amelyekhez a Trefort utcai Gyakorló Gimnázium I. emeleti termében kaptunk helyet, vendégként olykor Domanovszky, Hajnal és mások, külföldiek is megjelentek. A sorozat megnyitó előadását 1940. január 25-én tartottam *Az összehasonlító módszer Kárpát-Európa történetében* címmel. Az általában havonta egyszer megrendezett, további üléseken többek között Hadrovics László horvát, Gáldi László román, Sziklay László szlovák témákról beszélt. A beszámolókat vita követte. A továbbiakban egy folyóirat megindítását is tervbe vettük. Ez a mintegy harminc főből álló szakmai, baráti kör és ez a szervezeti forma előkészítője volt az 1941 végén megalakult Történettudományi Intézet programjának. Elképzeléseinket másutt, így 1939 decemberében a szegedi egyetemen, majd Kassán is vázolni próbáltam a nyilvánosság előtt.

Irányzatunknak mindenekelőtt a minden oldalról jelentkező nacionalista elfogultsággal kellett számolnia. De nemcsak azzal. Aki most, utólag próbálja a különféle egykorú megnyilatkozásokat csokorba gyűjteni, egész sor igen eltérő súlyú és jellegű gazdasági, politikai elképzeléssel, javaslattal vagy éppen ábránddal találkozik. Mi ezektől elhatároltuk magunkat, és az ilyesmiket mai szemmel is jobbnak látszik a szakmai, történeti megközelítéstől határozottan különválasztani. Említett, 1940. január 25-i megnyitóban külön kitértem arra, hogy a történeti megközelítést csak zavarja az a sokféle tervezet, amely „az utóbbi pár évtizedben Közép vagy más Európa címen napvilágot látott”. A munka „két fő akadálya, a nemzeti türelmetlenség és másrészt a sokféle nyelv és szétágazó irodalom, ha valahol, úgy e baráti társaságban nem fog különösebben problémát okozni”. „Az sem valószínű, hogy beleesünk, mint oly sokan, a történeti táj politikai szemléletének hibájába. Nem *a priori* elméletek vagy jámbor szándékok igazolása a célunk, hanem a történeti valóság megismerése. Az egyesek által időnként közönség elé

repített általánosságok helyett szeretnénk a kérdések mélyére és részleteibe nézni. Összejöveteleinket ezért talán tudományos önképzőkörnek is nevezhetnénk. Ettől várhatjuk majd szemléletünk tisztázását.” Ebből a szempontból nézve még a kelet-európai népek barátságáról időnként elhangzott jó szándékú nyilatkozatok sem tűntek mindig megnyugtatónak. E formában ugyanis könnyen kelthették azt az illúziót, hogy ilyesmit elég egyik vagy másik részről általánosságban deklarálni, mintha pusztán ezen múlték a helyzet, és mintha így felmentést kaphatnánk a bonyolult történeti feltételek és hatásuk alapos vizsgálatának kötelezettsége alól. A helyzet félreérthetőségére volt jellemző, hogy az 1940. február 8-i ülésen foglalkoznunk kellett azzal a cikkel, amelyben volt tanárom, Szekfű Gyula, *A Dunatáj szellemi egysége* címen aggodalmát fejezte ki a Magyar Nemzet hasábjain, hogy a fiatalok, köztük volt tanítványai, Jászi Oszkár módjára az ürességbe nyújtják megértést hiába kereső kezüket . . . Még szerencse, hogy e baráti, szakmai körben legalább személyi vitáktól mentesek maradtunk.

Midőn 1941 őszén hazatértem az Egyesült Államokból, ahol közben Teleki Pál megbízásából töltöttem hosszabb időt, már megszületett a döntés a Teleki Intézet felállításáról. Ennek három tagintézete közül a Történettudományi Intézetet ekkor szervezték meg Deér József igazgatása alatt, ő hívott meg helyettesének, és felkért az új intézmény szervezetének és programjának kidolgozására. Úgy láttam – és láttuk –, hogy itt most mód nyílik a kelet-közép-európai összehasonlító történeti kutatások rendszeres művelésére és a francia folyóirat megindítására. Így került sor arra, hogy 1943-ban a *Revue* és annak élén az alább következő cikk megjelenjék.

*

Az összehasonlító történelem néhány problémája

1923-ban alapított folyóiratunk,* harmadik évtizedébe lépve, dokumentált tanulmányokat kíván közölni mindenekelőtt az Európa középső és keleti részén, a Kárpátok és a Duna vidékén élő népek összehasonlító történetéről. Előző köteteink bizonyítják, hogy a folyóirat e cél szolgálatában nem tagadja meg hagyományait, hanem éppen ellenkezőleg, ápolni igyekszik őket.

Bármily különböző is a kontinens e részén élő kis és közepes nagyságú népek történeti szerepe, jelentős kapcsolatok alakultak ki köztük, és elég gyakran fedezhetők fel történelmükben közös vonások. A kizárólag nemzeti szempontból megírt művek jelentős mértékben hozzájárulhatnak ahhoz, hogy megismerjük egy nép történelmét, de nem adnak választ arra a kérdésre: mennyiben képviselte ezen országok történeti fejlődése az európai civilizációnak egyik sajátos változatát. Márpedig az európai történeti szakirodalomnak éppen az lenne az egyik fő feladata, hogy ezt megválaszolja.

Azok a mozgalmak, amelyek a kereszténységtől a reneszánszig, a reformációtól 1789 eszméiig mint hatalmas hullámok csaptak át a politikai határokon, nem egyidejűleg

*Az akkori viszonyok között az új folyóiratot helyesebb volt egy már létező, 1923-ban a Párizsi Magyar Intézet által megindított, *Études Hongroises* című folyóirat folytatásának feltüntetni. (K. D.)

érvényesültek az egyes országokban, és hatásuk sem volt egyforma. Egy Kárpát-Európa újkori történetéből vett példával illusztráljuk, mennyire sokféle politikai és társadalmi feltétel között élt és hatott a nacionalizmus Európa különböző vidékein.

I.

1848 az általános európai mozgalom éve. De ez a mozgalom nem mindenütt jelentette ugyanazt. Egy francia szerző egyenesen „a februári liberális forradalom és más államok nemzeti forradalmi közötti alapvető ellentétéről” beszélt.¹ Kétségtelen, hogy minél tovább haladunk Európában nyugatról kelet felé, annál kevésbé fogjuk kizárólagosnak találni a társadalmi kérdés szerepét, a nemzeti eszme hatása viszont egyre inkább előtérbe kerül.² 1848 azt hozta meg Magyarországnak, amit 1789 Franciaországnak, nemcsak a kiváltságok eltörlését, hanem azt a pillanatot is, amikor a feudális gátakat félredobva a *nemzet* lép előre, és kezébe akarja venni a hatalmat. De ez az átalakulás Franciaországban más politikai és társadalmi feltételek közt ment végbe, mint amelyek akkoriban Európának ezt az egész keleti részét jellemezték a Baltikumtól az Adriáig. Nyugaton a Tiers État, a Harmadik Rend, azaz egy erőteljes burzsoázia lépett színre, hogy harcba induljon az új eszmékért, a szabadságért és a nemzeti gondolatért. A Kárpátok vidékén e szerep a köznemességnek jutott, amely igen népes volt, ezért „demokratikusabb” is. Nyugaton a burzsoázia valósítja meg a nacionalizmus programját. Itt viszont a nacionalizmus programja írja elő, hogy új burzsoáziát kell létrehozni, amely ekkor még csak kezdeteiben létezik és még nem teljesen homogén nemzeti szempontból. Természetesen e megállapítások nem egyformán érvényesek minden népre. Egyeseknél a társadalmi tényezők még nem bontakoztak ki ennyire; mások viszont, előbbre járva, élénkebben és korábban készültek fel a változásokra. A különbségek elég nagyok, de bármekkorák is és bármennyire mutatják is a különböző népek fejlődésének eltérő formáit és ütemét, fenti megállapításunk többé-kevésbé érvényes Európának erre az egész részére. E jellemzők valamennyi népre vonatkoznak. A Kárpát-medence nemzetiségeinek fejlődése csak úgy mérhető le, ha vizsgáljuk azokat a körülményeket, amelyek közepette ugyanabban az időben a szomszéd országok különböző nemzetiségei is éltek. A nacionalizmus célja mindenütt az volt, hogy homogén és szuverén államot adjon egy öntudatos nemzet kezébe. De a nemzetállam előzményei mások voltak nyugaton és keleten. Nyugaton a 15. század óta egy sor abszolutista uralkodó törte meg nemzedékeken át a feudális urak és rendek politikai hatalmát. Modern és állandó hadsereg birtokában erős központi hatalmat építettek ki, és ennek korszerű, specializált igazgatást állítottak szolgálatába. Arra törekedtek, hogy az egykori feudális tartományokat egyetlen nemzeti területté és nemzeti gazdasági rendszerre kovácsolják össze. Így aztán utóbb, az új nemzet kész politikai apparátust és államkeretet kapott. Ez az út vezet XI. Lajostól Richelieu át a 19. századig. De tegyük egy lépést keletre a német és olasz tartományok felé, és rögtön látni fogjuk, hogy itt az

¹ Paul Henry: Le problème des nationalités. Paris, 1937. 134.

² Les mouvements politiques de 1848, etc. A szerző előadása a VIII. Nemzetközi Történet-tudományi Kongresszuson. Communications Présentées. Paris, 1938. 343.

abszolutizmusnak nem sikerült a nemzeti terület egészét egyesítenie. Az olasz városállamok, ahelyett, hogy egy mindnyájukat egybefogó olasz államba tömörültek volna, mind külön-külön alakították át kormányzatukat a kor szükségleteinek megfelelően. A császárok szintén nem tudták a Német-Római Birodalom sok tartományát egyetlen államban egyesíteni. Abszolút hatalmukat csak saját egyéni területeiken próbálták kiépíteni, és példájukat külön-külön, egymástól elszigetelve követték a többi tartományok. Innen származtak azok a kínos küzdelmek, amelyeket a 19. században vívniak majd a homogén nemzetállam érdekében.

Ha még egy lépést teszünk tovább kelet felé, ismét egy másik változattal találkozunk. A 15. század második felében itt is nagy uralkodó-egyénségek jelennek meg, együtt a reneszánsz eszméivel, olyanok, mint IV. Kázmér Lengyelországban, Podjebrád Csehországban és Magyarországon Corvin Mátyás, aki talán a legnagyobb volt valamennyi közt. Magyarország egyébként előbb sem volt soha valóban önálló feudális tartományokra széttagolva, „területi folyamatossága”³ mindig érintetlen maradt, úgyhogy Mátyás egy szilárdan egyesített ország birtokában tudta elkezdni kormányzati reformjait. Utód híján azonban halála után, a Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon egyaránt uralkodó Jagelló-ház alatt, reformok helyett a feudális reakció győzött mindezen országokban. Az egység megvolt tehát, de az abszolutizmus hiányzott. E nehéz időkben történt, hogy Magyarország, másfél évszázados sikeres harcok után, 1526-ban Mohácsnál vereséget szenvedett a töröktől. Ezután a Habsburgok szerezték meg a trónt, és a korabeli mintát követve, ők akarták az abszolutizmust bevezetni Magyarországon. Ez azonban már idegen abszolutizmus volt, veszélyeztette az ország függetlenségét; kívülről jött, miközben a magyar rendek, védve a nemzeti lét érdekeit, az alkotmányos szabadsággal együtt egy elavult szervezetet őriztek meg. A két roppant malomkő: az abszolutizmus és a török közé szorulva, a magyar társadalmi és politikai erők nem tudtak igazán kibontakozni. Így azután itt sem jöhettek létre lényegesen másféle társadalmi viszonyok, mint amilyenek Európának ezt az egész részét jellemezték Kelet-Poroszországtól Erdélyig, nem is szólva a dunai fejedelemségekről vagy más, balkáni tartományokról, amelyekben a hosszú török uralom alatt a viszonyok még rosszabbak voltak. A 19. század elején Európa e részének valamennyi népe közül talán még mindig a magyar volt az, amelynek leginkább megvoltak a modern átalakuláshoz szükséges feltételei, a többi föl volt osztva, alávetettségben élt, vagy fejlődésében még jobban elmaradt. Magyarországon igen erős volt a történeti múltból táplálkozó nemzeti öntudat, és annyiban még az ország egysége is megmaradt, amennyiben egész népe ugyanazon uralkodó alatt élt. Része volt a Habsburg-monarchiának, de megőrizte alkotmányát, és továbbra is külön államot alkotott. A 19. század első felében a magyar nacionalizmus is nagy akadályokba ütközött fejlődése során: egyrészt a Habsburg-birodalom vezetőinek igényeibe – e vezetők egységre törekedtek, és volt hatalmuk is, amelyre a nemzeti mozgalmakkal szemben támaszkodhattak –, másrészt egy olyan jelenségbe, amelyet akkoriban csak kevesen vettek észre: a Kárpát-medencében élő más etnikai elemek új igényeket támasztó nacionalizmusába. Ezeknek az etnikumoknak a számaránya ugyanis erősen megnőtt a török pusztítás, majd az új betelepítések következtében. Magától értetődik, hogy ezek az akadályok nem csökkentették a magyar naciona-

³ *The Cambridge Modern History*, 1903.

lizmus lendületét. Egyetlen nacionalizmusnak sem a lemondás és a hátrálás a célja, és főleg nem egy olyan népé, amely annyi erőt és akaratot érez magában önmaga felemelésére, mint a reformkori magyar. A nacionalizmus nemcsak a nagy népekre hatott és azokra, akik ehhez igazolást tudtak találni történelmi múltjukban. Igen kis népek, néha szinte néptöredékek is, sorra fedezték fel magukban a nemzeti eszmét, mihelyt körükben kialakult az ehhez szükséges értelmiségi réteg. A legkisebb, frissen született nemzet is etnikai egységnek érezte önmagát, és nem volt többé hajlandó szuverenitására és azon igényéről lemondani, hogy egy olyan területen uralkodjék, amelyet magáénak tekint, és igyekezett a lehető leggyorsabban utolérni a fejlődésben őt addig megelőző nemzeteket. Ezen erőfeszítések során a kis népeknek természetesen még nagyobb társadalmi és politikai hiányosságokat kellett megszüntetniük, és ebből még több változásnak és összeközlésnek kellett következnie.

Ez az egy példa, amelyet itt fölvezeltünk — a Kárpátok vidékén élő népek nacionalizmusának kérdése —, szükséges volt annak érzékeltetésére, hogy Európa e részében a társadalmi, politikai és intellektuális fejlődés, vagyis az egész történelmi folyamat sajátos, a többi részre jellemző feltételektől eltérő feltételek között ment végbe. Azt is mondhatjuk, hogy e népek fejlődése a nagy európai egésznek helyi változatát képviseli és olyan külön, saját jelleget mutat, amelyet összehasonlító módszerrel kell vizsgálnunk.

Folyóiratunk részletkérdéseken kívül ilyen jellegű általános problémákat is tárgyalni kíván. E rövid bevezetésben egyébként nem szándékunk hosszabban kitérni a kutatások előzményeire és jelenlegi helyzetére. Az alábbiakban az összehasonlító történelemnek csak néhány különösen fontos problémájára szeretnénk ráirányítani a figyelmet.

II.

Az első kérdés magától adódik: milyen alapon sorolunk egy országot ilyen vagy olyan egységbe? Hogyan határolunk körül egy történelmi tájat? Érdekes megfigyelni, hogy a leggyakrabban előforduló szempontok mennyire ellentmondanak egymásnak.

Úgy látszik, a *földrajzi feltételekből* a legtermészetesebb kiindulni, hiszen a „szomszédság” is földrajzi fogalom. De a földrajz és a történelmi múlt összefüggéséről szólva teljesen figyelmen kívül kell hagynunk azokat a tervezeteket, amelyek azért vizsgálják együtt az egymással szomszédos népeket, hogy újjászervezzék politikai vagy gazdasági helyzetüket. Ezek a tervezetek, akár tényleges szükségleteknek felelnek meg, akár nem, a jelent és a jövőt próbálják átalakítani, nem a múltat megismerni. Maguk is a történelem termékei, koruk gondolkodásmódját fejezik ki, s vele együtt változnak. Partsch német földrajztudós Közép-Európáról írott munkájában (1903) ide sorolja azt az egész hatalmas területet, amely Belgiumtól és Hollandiától Bulgáriáig és Montenegróig terül el, mivel ennek a térségnek — írja — „nagyon határozottan kirajzolódnak körvonalai, s önálló sorsa van”, itt — szerinte — német vezetéssel létre kell jönnie valami együttműködésnek. Fölösleges mondanunk, hogy Belgium és Montenegró történelmi fejlődése nem mutat nagyon közeli rokonságot. De a szerző nem is ezt akarja kimutatni, már látja a jövőt, amikor e hatalmas és változatos terület egységes irányítást kap, s különböző részei együttműködnek. E munkából tehát lényegében a *Mitteleuropa* koncepció rajzolódik ki, amely ez idő tájt bukkant föl először határozott formában. Ennek, mint új gazdasági és

politikai szervezetnek a tervét a világháború alatt Naumann dolgozta ki. A háború utáni években Közép- és Kelet-Európa problémáiról még többet írtak. Korek–Stark bibliográfiája vaskos kötetbe gyűjtötte az 1919 és 1934 között megjelent írásokat, könyveket, javaslatokat, terveket, amelyek ilyen vagy olyan szemszögből mind azokra a nehézségekre keresnek orvoslást, amelyek – többek között –, az egykori Habsburg-monarchia területén jelentkeztek, s a korábbi gazdasági, politikai egységek felbomlása során keletkeztek. Napvilágra kerültek olyan tervek, amelyek a politikai és területi kérdésekben egymással összebékíthetetlenül szembekerült államoknak a gazdasági közeledést javasolták; mivel szerzőik úgy képzelték, hogy ezek e ponton mégis hajlandók lesznek egymással társulni. Voltak olyan javaslatok is, amelyek lényegében a régi *Mitteleuropa* koncepciót keltették életre új formában. G. Wirsing *Zwischeneuropa* című művében (e kifejezés nála a német Közép-Európa és az orosz Kelet-Európa közti területet jelenti) 1931-ben azt javasolta, hogy a keleti rész agrárszágai minden más befolyást elhárítva kössenek vámszövetséget, és csatlakozzanak a közép-európai gazdasági rendszerhez, amelyben megfelelő piacra találhatnak.

A történeti kutatást azonban egyetlen ilyenféle tervezet sem befolyásolhatja. Ha Európa egyik részének történeti fejlődésében bizonyos analógiákra bukkanunk, ha egy történeti tájról beszélünk, soha nem az a célunk, hogy megváltoztassunk egy bizonyos állapotot, hanem kizárólag az, hogy megismerjük és megértsük a múltat. Abból, hogy két nép egymás szomszédságában élt, számos kapcsolat jött létre köztük, és hogy fejlődésük bizonyos hasonlóságot mutat, naivítás lenne azt a következtetést levonni, hogy nekik kevesebb okuk akadt vagy akad, mint másoknak arra, hogy ellenséggént álljanak szemben egymással. Ha így lenne, jóval kevesebb háborúról írnának történelemkönyveink. A történésznek olyannak kell bemutatnia a múltat, amilyen az valójában volt, a múlt nem arra való, hogy előzményeket és igazolást keressen benne valamilyen elképzeléshez.

Auguste Himly 1876-ban megjelent *La formation des États de l'Europe centrale* című könyvében megpróbálta Európát részekre bontani. Először is leválasztja a nagy mediterrán és skandináv félszigetet. A fennmaradó terület szerinte – három nagy, „egyszerre természeti és történeti” részt alkot, mindegyiknek saját arculata van. Az egyik részt a nyugati teraszok vidéke, azaz főleg Franciaország alkotja; a másodikat „a nagy keleti síkság Oroszország óriási szláv birodalmával”. Marad tehát köztük egy hatalmas terület, amely az Alpoktól a Balti-tengerig húzódik, s amelyet Himly Közép-Európának nevez. Egyébként ő maga is elismeri, hogy ebben a formában a Közép-Európa elnevezés túl tág, „inkább sorozatos kiküszöbölés terméke”, mint „erősen hangsúlyozott egység”. Csak-hogy modern munkákban, mint például Vidal de la Blache földrajzában sem találunk pozitívabb meghatározást. „Ha a földrajztudomány Közép-Európáról beszél, ezzel szembeállítja a törzset a periférikus félszigetekkel, vagy még pontosabban, jelzi azt a középső helyzetet, amelyet az említett országok foglalnak el a tagoltabb Nyugat-Európa és a kompaktabb Kelet-Európa között.” Ez a Közép-Európa, ahol De Martonne szerint németek, csehek, lengyelek, magyarok és románok élnek, „földrajzi és történeti ellentétekkel telt világ”, a politikai ingatagság jellemzi. Ez a meghatározás némileg Kjellénnek, a svéd földrajztudósának a „kritikus zónáról” (a Dél-Franciaországtól a Balkán félszigetig húzódó terület) felvázolt elképzelésére emlékeztet.⁴ Valójában a nagy Közép-Európa

⁴ *Kjellén: Politische Probleme des Weltkrieges*, 1916. – Ugyanígy jellemzi az Elba és a Dnyeper közti térséget *Gordon East: An Historical Geography of Europe*, 1935.

maga is *grosso modo* két részre oszlik. Az egyik a tulajdonképpeni Közép-Európa, amelyet Kretschmer *Historische Geographie von Mitteleuropa*⁵ című, igen alapos munkájában „germán Közép-Európának” nevez. A másik a „kritikus zóna”, a tulajdonképpeni germán rész és az orosz steppék közti, több kis és közepes lélekszámú nép által lakott terület. Az újabban megjelent, e területnek nagy figyelmet szentelő német munkákban ezt a vidéket összefoglaló néven *Ostraumna*knak, vagy még pontosabban, *Ostmittleuropának* és *Südosteuropának* nevezik. Prévité-Orton ezt a területet Kelet-Közép-Európának (*East-Central Europa*) nevezte el.⁶

Mint Kretschmer is mondja, a különböző részek határait nagyon nehéz megállapítani, sok az olyan átmeneti terület, amely bizonyos szempontból ide, más szempontból pedig oda sorolható. Ez azonban egészen természetes, és a kutatást egyáltalán nem akadályozza. Lucien Febvre *La terre et l'évolution humaine* című szép tanulmányában nagyon világosan kifejti: tévedés volna azt hinnünk, hogy minden történelmi együttes *ipso facto* földrajzi egységet alkotott. A történelmi táj határai gyakran ugyanúgy elmosódnak, mint például egy korszak határai. Nem tudjuk megmondani, melyik év melyik hónapjában kezdődött el vagy ért véget a reneszánsz, noha nagyon határozottan meg tudjuk különböztetni jellemző vonásait egy másik korszak jellemzőitől. A középkori Csehország társadalmi fejlődése és bizonyos intézményei számos hasonlóságot mutatnak, a magyar és lengyel társadalmi fejlődéssel, illetve intézményekkel, pedig az ország sorsa a Német-Római Birodalomával kapcsolódott össze, amelynek részét alkotta. A lényegyet, mondja Febvre, egyébként nem a körvonalak, a határvonalak, a keretek jelentik, hanem a kép eleven és kifejező erejű centruma. Részben azért is használjuk a Kárpát-Európa kifejezést az említett Kelet-Közép-Európa, illetve különösen e terület déli részének jelölésére. A Kárpátok hatalmas félköríve valóban e táj közepén emelkedik ki. A Kárpátoktól északnyugatra terül el a cseh és a morva medence, északra Lengyelország, délkeletre pedig a román síkság. Az egyes népek e rendszeren belül vagy körülötte foglalnak helyet. A Kárpátok görbéje által körvonalazott nagy medencében laknak a magyarok, tőlük északra a szlovákok, a medence délnyugati határvidékén a horvátok; a medence keleti részén, Erdélyben románok, magyarok, szászok élnek. De a Kárpátok hegylánca a lengyel történelemben is szerepet játszott. Itt, a Sandec vidékén, e Kárpátok védelmezte tájon szerveződtek három és fél évszázaddal később erőik a svédek ellen, innen indult el valaha Lokietek Ulászló, hogy lerázza a cseh igát.⁷

A Kárpát-Európa névvel egyébként egyszerűen azt akarjuk jelezni, hogy a Kárpátok vidékének valamelyik részén élő népek történetéről van szó. Nem azt akarjuk mondani, hogy a természet, bizonyos adott körülményeknek megfelelően előírta mindazt, ami itt történt. Ratzel és iskolájának determinizmusa, vagy ahogy Henri Berr nevezte „necesszitarizmusa” helyett mi inkább a Vidal de la Blache és Febvre által képviselt földrajzi „posszibilizmus” fogalmát fogadjuk el. A természet nem determinál, hanem lehetőséget ad: bizonyos dolgokat elősegít, másokat akadályoz. Ratzel egyébként önmagának mond ellent, amikor a történelmet irányító determinizmus elméletét hirdeti, és ugyanakkor az

⁵ *Below-Meinecke*: Handbuch IV. Berlin, 1904.

⁶ C. W. Prévité-Orton: *A History of Europe from 1198 to 1378*. 1937.

⁷ *Sobieski*: *Histoire de la Pologne*, 59.

embert az egyik legjelentősebb földrajzi tényezőnek tünteti fel. Mindig az ember hasznosítja a földrajzi lehetőségeket. Az állam soha nem természeti, hanem mindig emberi alkotás. Elisée Reclus óta számos földrajztudós hangsúlyozta, hogy a Kárpát-medencét természeti egysége predestinálta arra, hogy politikai egységet alkosson. Valójában számos nép vonult át rajta anélkül, hogy kihasználta volna e természet nyújtotta nagy lehetőséget: elsőként a magyarok éltek vele. A történelemből a történeisztt elsősorban az ember és az ember cselekedetei érdeklík.

III.

Az emberi cselekedetek vizsgálatának legegyszerűbb szempontja az, ha egy népfaj sajátos jellemzőire vezetnek vissza mindent, ami egy bizonyos térségben végbement. És valóban, találkozunk is azzal a felfogással, amely szerint a „germán testtől”, Horvátországtól a távoli Moszkváig terjed a nagy Kelet-Európa; ezt a szlávok lakják; ez a térség meghatározó eleme és alkotója mindennek, ami lényeges. A közös vonások is a népfaj jellegének, a „szláv civilizációnak” köszönhetők. Érdekes egy pillantást vetni arra, honnan ered e túlzottan egyszerűsítő koncepció, amely a könnyebb magyarázat kedvéért egyenlőségjelet tesz két fogalom: Kelet-Európa és a szláv világ közé.

Másfél évszázada, Schlözer, Dobrowsky és Kollár óta találkozunk azzal a gondolattal, hogy a különböző szláv népek lényegében egységet képeznek, és Európa e részének fejlődését e szláv tömeg határozza meg. Már Krizanić és Schlözer arról ábrándozott, hogy megírja az osztatlan „szláv történelmet”. Höfler 1881-ben ilyen szellemben próbálta megírni történeti munkáját, legalábbis 1526-ig. Ez az év egyébként a mohácsi csata éve, jelzi a nagy fordulatot Magyarország történetében. Höfler, valamint az 1908. és 1911. évi szláv kongresszus hatására J. Bidlo első ízben vállalkozott arra, hogy megírja a szlávok általános történetét, és könyve elején megkísérelte megvetni az ehhez szükséges, úgy mond, elméleti, filozófiai alapokat.⁸

Valójában a pánszlávizmus elmélete nem használható a történeti kutatásban, mivel maga is jelensége és terméke annak a kornak és folyamatnak, amelynek során a különböző szláv népek nemzeti öntudatra ébredtek.

A Kárpátok vidékén a különböző szláv és nem szláv népek nemzeti mozgalmak két, egymást követő és egymásra épülő szinten játszódtak. Az elsőn, a kulturális szinten művelték a nyelvet, az irodalmat, idézték fel a múltat. Így szilárdították meg az erkölcsi erőt, az önmagukba vetett hitet és büszkeséget, csupa olyan dolgot, amelyre e népeknek nagy szükségük volt nemzeti öntudatuk kialakításához. Eljutva a második, a politikai szintre, amelyet természetesen nem lehet az előzőtől mereven elválasztani, a nemzeti mozgalmakhoz már politikai követelések is kapcsolódtak. Más szóval: egy nemzet vagy nemzetiség egy bizonyos területen saját nemzeti céljainak megfelelően akart uralkodni. A magyar nacionalizmusnak megvoltak az ehhez szükséges, elég jelentős tényezői: reneszánszát élte a nyelv és az irodalom, s hála a nemzeti küzdelmeknek, megmaradt az ország alkotmányos függetlensége, és e nemzeti küzdelmek emlékéen túl, megőrződött a közép-

⁸ *Dejiný Slovanstava*, 1928.

kori hatalmas magyar állam emléke is. A románok önbizalmát az erősítette, hogy múltjukat az évszázadok homályán át a nagy Római Birodaloméhoz kötötték. Íróik még a 18. század végén is azon igyekeztek, hogy latinosabbá tegyék a román nyelvet. Így lett a dáko-román kontinuitás eszméje tudományos probléma helyett a román politikai gondolkodás egyik alapeszméje. A kis szláv népeknél a pánszlávizmusnak volt ilyen „erősítő” szerepe. Kezdték büszkének lenni arra, hogy a nagy, millió és millió lelket számláló szláv népfajhoz tartoznak, amelyet a történelem háttérbe szorított ugyan, de amelyről mint ártatlan és erényes népről Herder olyannyira ideális jellemzést adott. Ekkoriban hangsúlyozta Kollár a szláv népek „irodalmi kölcsönösségét”. Eme irodalmi és érzelmi szlávizmus hívei közül sokan a legnagyobb szláv hatalom, Oroszország felé fordították tekintetüket; az orosz politika a maga részéről szívesen vállalta e pártfogó szerepet saját törekvéseinek érdekében. Ez a pánszlávizmus azonban távolról sem egységesített, inkább szétválasztott. Midőn e népek nacionalizmusa elérkezett a második, a politikai szintre, a horvátoknál, szlovákoknál stb. kialakult a külön, saját nemzeti tudat, a külön politikai törekvések sora. A szlávizmus eszméje tehát a nacionalizmusnak, a különböző népek egyéni politikai törekvéseinek adott nagy erőttöbbletet. A göttingai kongresszuson Pfitzner, Bidlo elméletét vitatva, azt hangsúlyozta, hogy nincs *egy* szláv nemzet, csak szláv nemzetek hosszú sora, s e nemzetek a fejlődés során egyre jobban elkülönülnek és megerősödnek. Ebből viszont az következik, hogy minél messzebbre megyünk vissza a múltba, a régmúlt időkbe, annál erősebb egységük és kohéziójuk. Ebben az értelemben valóban van „közös szláv” örökség”.⁹ Ez azonban nemcsak a szlávoknál van így, hanem az összes többi nagy népcsaládnál is. Az angolok és a németek is két különböző, egymástól eltérően fejlődő nemzetet alkotnak, és nem beszélhetünk – hacsak nem az egészen távoli múltra vonatkoztatva – a magyar és finn nemzeti történelmet is magába foglaló közös finnugor történelemről sem. A szlávoknál ugyanez a folyamat játszódik le, csak valamivel még lassabban. Itt is más tehát az eredet és megint más a történelmi táj problémája.

A Kárpátok vidékét valójában nemcsak szláv eredetű népek lakják, hanem például magyarok és románok is, népességüket tekintve Európának e részén a lengyelek után ők a legnagyobbak. S akkor még nem beszéltünk a bolgár-török elemekről vagy a német településekről. Másrészt viszont az orosz nagyobb rész szláv nép: fejlődése mégis teljesen eltérően alakul a Kárpátok vidékén lakó népeketől. Nehéz Kolozsvárt és a távoli Nyiznyij-Novgorodot egy és ugyanazon történelmi tájba sorolni. A Kárpátok vidéke és az orosz területek közti távolság kulturális és történelmi szempontból még nagyobb, mint Kárpát-Európa és Közép-Európa között. Erről az eltérésről éppen a lengyelek beszéltek a leggyakrabban. Megállapították, hogy a nyugati szlávok és a délszlávok kultúrájukat és történelmüket tekintve „közelebb állnak eltérő népfajú szomszédaikhoz, mint Kelet-Európában lakó úgynevezett fajtestvéreikhez”.¹⁰ Európa e részében tehát sok kisebb-na-

⁹Vö. *Lednicki*: Existe-t-il un patrimoine commun d'études slaves? ; *Weingart*: Le passé et le présent de la solidarité slave. *Le Monde Slave*, 1926.

¹⁰*M. Handelsman*: Monde slave ou Europe orientale? *Bulletin de l'Europe Orientale*, 1930.

gyobb, különböző eredetű nép él, de ezek egymás szomszédságában, s egy bizonyos mértékig, egymással kapcsolatban fejlődtek.

Magától értetődik, hogy a tudományos élet központjaiban továbbra is folytatódni fognak a szláv kutatások, abban az értelemben, ahogy finnugor nyelvészeti és őstörténeti kutatásokról beszélhetünk. A „szláv világ” fogalma azonban szélesebb körű, politikai töltésű, egy bizonyos kor álláspontjának és politikai terveinek terméke volt. A szlávok iránti érdeklődés, amely egyébként nem új keletű, Franciaországban 1871 után nőtt meg. Ebben az időszakban Ernest Denis és Saint-René Taillandier Csehországba, Leroy-Beaulieu, Rambaud és Léger pedig Oroszországba utazott. Ez a szellemi, irodalmi és történelmi érdeklődés a keleti szövetségesként számba jöhető erők többé-kevésbé tudatos megszerzésére irányult, a Richelieu-féle politika új megfogalmazásaként.¹¹ Léger eléggé közismert nézetet fejtett ki később, amikor azt írta, hogy mióta Németország Európa szívében túlsúlyra jutott, a szlávok és franciák sorsa egymással párhuzamosná vált.¹² Attól kezdve, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia Németországgal szövetkezett a fenyegető orosz imperializmussal szemben, a franciák a Monarchia elégedetlen népeiben látták lehetséges szövetségeseiket. A századvégi szoros intellektuális kapcsolatok, sőt a magyar és francia írók barátsága, a francia kultúra már hagyományosnak számító megbecsülése Magyarországon – mindez túl könnyűnek bizonyult, amikor a politikai mérleg másik serpenyőjébe a Kárpátok vidékének szláv népeihez, majd a románokhoz mint esetleges szövetségeseikhez fűzött remények kerültek. Edouard Sayous *Historie des Hongrois* (1875) című művének jóindulatú objektivitása folytatás nélkül maradt. A magyarok 1849-ben megpróbálták megdönteni a Habsburg Monarchiát és kivívni nemzeti függetlenségüket. Elszigeteltségük e harcban és a kudarccal megértette velük, hogy a nagyhatalmak úgy látják: az európai egyensúly érdekében a Monarchiának fenn kell maradnia. Miután ők 1867-ben kiegyeztek Ausztriával és a dinasztiaiával, ugyanezek a hatalmak – vagy legalábbis részben ugyanazok – kezdtek érdeklődést mutatni a szlávoknak a Monarchia elleni mozgalmairól. A magyarországi nemzetiségek problémáját is e politikai koncepciók szempontjából ítélték meg, valamint olyanok elbeszélései alapján, akik saját nacionalista törekvéseiket nyugaton vonzó formában, az elnyomott ártatlanok panaszaként adták elő. Franciaország számára a „szláv világ” hosszú éveken át, még az első világháború után is politikai reménységnek tűnt. Az emberek ugyanúgy gondolkodtak, mint Étienne Fournol: a szlávok alkotják majd azt az övet, amely közvetlenül szorítja a német testet, a Visztulától az Adriáig.¹³ E problémák tárgyalása nem tartozik témánkhoz, de nyilvánvaló, hogy ha elkezdünk kutatni, és a múltat olyannak akarjuk megismerni, amilyen valójában volt, lehetetlen e múltat egy politikai koncepción át nézni, legyen az a „szláv világ” elmélete vagy bármilyen más elmélet.

¹¹Vö. *Baráth Tibor*: A dunai táj a francia nyelvű történetírás tükrében. Századok, 1937. Ugyanez a szerző megpróbálta elemezni Kelet-Európa fogalmát is (Domanovszky-Emlékkönyv, Budapest, 1937.). Nézeteti felszínesek, bár azt jelzik, hogy nem lehet ezt a területet csak szláv szempontból nézni.

¹²Léger előszava *L. Niederle*: La race slave című munkájához. Paris, 1911.

¹³*E. Fournol*: De la succession d’Autriche. Paris, 1918.

IV.

Ellentétben a faji egységről szóló különféle elméletekkel, számos kutató az etnikai sokféleségben látja e terület fő jellegzetességét. A nemzetiségi kérdés és azok a problémák, amelyek mindig felmerülnek, valahányszor többé-kevésbé tiszta etnikai határokat akartak kijelölni, fölhívták a figyelmet arra, hogy Európa e részén igen sokféle nép lakik, és sok helyütt a különböző etnikai elemek nem csupán egymás mellett, hanem szinte egymással keverten élnek. „Keletet — mondja Jules Cambon *Problèmes d'Europe centrale* című művében — az egymás mellett élő etnikumok együttese jellemzi; egyetlen négyzetkilométeren is különböző nemzetiségekhez tartozó, már évszázadok óta itt letelepült családokat találhatunk.” A nemzetiségi elvet nehéz alkalmazni ezekben az országokban, mert „jelentős kisebbségek jogait és érdekeit sérti”. Ezek a problémák természetesen befolyásolták mindazokat, akik e „történelmi táj” jellemzőit kutatták. Lhéritier Kelet-Európán a Balti-tengertől a Földközi-tengerig húzódó területet érti, s a különböző részek alapvetően fontos vonásának azt tartja, hogy itt a népek keverednek.¹⁴ Így e Kelet-Európát „lényegében a különbözőségek egysége, a néha túlzásba vitt etnikai felaprózódás határozza meg”. Európának e részében „nem ment végbe az etnikai elemek asszimilációja”. Lhéritier szerint tehát e terület nem más, mint „egy hatalmas Makedónia”, amelyben valamennyi etnikai elem szétválaszthatatlanul összekeveredett. H. Steinacker, vizsgálva a „nemzetiségi kérdés történelmi feltételeit a régi Ausztriában”¹⁵ ugyancsak azt állapítja meg, hogy Nyugat-Európa és azon országok között, amelyek valaha az Osztrák–Magyar Monarchiához tartoztak, alapvető a különbség aszerint, hogy a nemzetiségek miként keveredtek, és az etnikai határok miként alakultak. Nyugaton viszonylag zárt nyelvi területek találhatók egymás mellett, határaik az évszázadok során megszilárdultak. Keleten az etnikai határok is változtak, és változott a különböző etnikai elemek aránya is. Az etnikumok nemcsak egymás mellett éltek, hanem egymás fölé is rétegződtek, ezért szokták fontosnak tartani, hogy felderítsék: melyik a legrégebbi réteg. Nyugaton a különböző nemzetiségek nagyjából ugyanazon a szinten állnak; itt a különböző csoportok között nagyobbak a különbségek.

Senki nem akarja elvitatni sem az etnikai sokféleség, sem a kevert népességű terület létezésének kétségbevonhatatlan tényét. De ezzel sem lehet a problémát ily egyszerűen megoldani. Az etnikai sokféleség nem mindig volt ennyire jellemző e területre. Nyugaton a középkorban a népek körülbelül ugyanolyan mértékben keveredtek például a brit szigeteken, mint a 11. században a Kárpát-medencében. Ezt a területet a magyar királyság első évszázadában a magyar népen és északon, a szlovák nép ősein kívül csak nagyon kis etnikai töredékek lakták: a szlávok és a bolgár-szlávok, akik az ország központi részein és Erdélyben éltek, ahol a 12. század közepén telepedtek le a mai „szászok” elődei. A

¹⁴ Vö. M. Lhéritier: *L'Histoire de la Hongrie en fonction de l'Europe centrale et orientale*. Bulletin de la Société de l'Histoire Moderne, 1935.

¹⁵ H. Steinacker: *Die geschichtlichen Voraussetzungen des österreichischen Nationalitätenproblems und seine Entwicklung bis 1867*. In: K. Hugelmann: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*. Wien, 1934.

jelentősebb román bevándorlás alighanem csak a 12. században kezdődött. A következő évszázadokban sok változás történt a Kárpát-medence nemzetiségi összetételében: új elemek érkeztek, mások a társadalmi fejlődés során lassan, kényszer nélkül beleolvadtak a magyar népbe, amelynek nagyobb része a központi vidéken, a síkságokon és dombságokon élt; itt a népsűrűség elérte a környező hegyekének a többszörösét. A nagyrészt az adóösszeírásokat alapul vevő újabb kutatások szerint a 15. század végén a Kárpát-medence 4 millió lakosának 76–80%-a magyar volt – így aligha beszélhetünk Makedóniáról. A nyugat és kelet közti távolság tehát etnikai összetétel szempontjából még nem volt olyan nagy, mint később; míg egyéb, például társadalmi és politikai szempontból, a Kárpát-Európában kialakult intézmények már akkor sajátos jellegűnek mutatkoztak. E terület történeti fejlődésében az etnikai sokféleség tehát nem ok, hanem tünet. Nem e keveredés következtében alakultak ott úgy a körülmények, ahogy alakultak, hanem e különleges körülmények miatt maradt fenn, sőt fokozódott a keveredés. Az a nagy történeti folyamat, amelynek során a népvándorlást követő korszakban az etnikai elemek összeolvadásából kezdtek kialakulni az európai nemzetek, ezen a vidéken nem bontakozhatott ki olyan ütemben és oly egyenes vonalúan, mint Nyugat-Európában. Elegendő arra utalnunk, hogy a 16–17. századi török invázióval járó harcok és nagyarányú pusztítások, majd a 18. században bizonyos részek újranépesítése újabb bevándorlókkal, messzemenően megváltoztatták a Kárpát-medence etnikai összetételét. A török hódítás és a törökel vívott csaták színtere éppen a központi sík, sűrűn lakott terület volt, népes falvak százai tűntek el itt nyomtalanul. Így történt, hogy például Dél-Magyarországon, a 18. század elején felszabadított Temesi Bánságban a Bécs irányította újranépesítésnek az lett az eredménye, hogy az elpusztított régi magyar falvak helyén egész kis Makedónia alakult ki; egymás mellett éltek magyarok, németek, szerbek, románok, sőt bolgárok és franciák is.

Tegyük hozzá, hogy az etnikai felaprózottság önmagában véve nem kizárólagosan a Kárpátok vidékére jellemző, megfigyelhető keletebbre, sőt Kisázsiaiban is. A népek együttélési formái is különbözőek voltak azonban. A Kárpát-medencében mindenekelőtt az volt a kérdés, hogyan élhet együtt békében, erőszak nélkül a magyaron kívül a többi, kisebb etnikai elem egy európai állam szilárd keretei között. Később itt is megjelent a nemzeti-eszme sajátos formában. Mi azonban még azt szeretnénk jelezni: ha vannak is itt nagyon vegyes lakosságú területek, a „hatalmas Makedónia” elnevezés a terület egészére nem használható. Makedóniát az egymásba átmenő elemek jelenléte jellemzi, nem pedig egyetlen nyelv vagy valamiféle nagyon határozott öntudat. Meillet és mások úgy vélik, hogy nyelvi szempontból a makedón-szerb típus makedón-bolgár típusba megy át számos változaton keresztül.¹⁶ Hasonló etnikai átmenetek több vidéken is előfordulnak. E terület egészére azonban ismét az jellemző, hogy itt több kis és közepes nagyságú nép lakik, és mindegyik külön-külön, ki előbb, ki utóbb, ébredt öntudatra. A Kárpátok vidéke e szempontból nem „hatalmas Makedónia”, hanem – ahogy Albert Sorel mondta a hajdani Ausztriáról – *kis Európa a nagyban*.

¹⁶J. Ancel: *Peuples et nations des Balkans*. Paris, 1930. 91–92.

V.

Ha az etnikai elemek sokfélesége tünet csupán és nem ok, hanem részben maga is okozat, nyilvánvalóan közelebről kell szemügyre vennünk a kérdést, hogy lényegét megértsük. Erre törekedtek azok a kutatók is, akik a Kárpátok vidékének speciális jellemzőjét társadalmi fejlődésének a nyugatétól eltérő vonásaiban fedezték fel. Tymieniecki ezt az álláspontot hirdetve, 1928-ban megpróbálta összehasonlítani Kelet- és Nyugat-Európa társadalmi fejlődését.¹⁷ Véleménye szerint lényeges kezdeti különbség az, hogy keleten nincs meg a római kontinuitás, amelynek hatását Fustel de Coulanges, Dopsch és Pirenne pedig hangsúlyozta. Az mindenesetre biztos, hogy Kárpát-Európa délnyugati része, Pannónia volt az egyetlen terület, amellyel kapcsolatban valamelyest jelentősebb és huzamosabb ideig tartó római hatásról beszélhetünk. Keleten, Dácia tartományban ez a hatás viszonylag rövidebb ideig tartott. Még azt sem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy Pannóniában a középkorban folytatódott a római élet, akár csak nyomokban is.¹⁸ Tymienieckinek igaza van, amikor azt állapítja meg, hogy a fejlettebb nyugati társadalmi és politikai intézményekkel szemben e terület fejlődésére bizonyos archaizmus jellemző. Ha az összehasonlítást a földbirtokok elosztásának szempontjából végezzük el, azt fogjuk látni, hogy míg nyugaton sorra tűnnek el az eredeti kisbirtokok, ahogy a hűbériség fejlődése előrehalad, keleten ugyanez a jelenség csak jóval később figyelhető meg, a kisbirtokok fennmaradnak, majd fokozatosan csak a 12–14. század folyamán tűnnek el. A különbség még jobban érzékelhető a középkor végén, midőn a parasztok viszonyai majdnem egymással ellentétes irányban módosultak Európa nyugati és keleti részén. Franciaországban például, amikor a földesúrnak már nem volt szüksége robotra, földjeit járandóság fejében szétoosztotta a bérlők között, akik így a föld örökletes birtokába jutottak.¹⁹ Nyugaton ugyanakkor a központi hatalom kezdte visszaszorítani a feudális urak befolyását. Keleten viszont ez a befolyás nem csökkent, sőt, a parasztok függősége fokozódott. A 15. század végén Magyarországon a parasztság és a nemesség között egy szabad bérlőkből álló közbülső társadalmi réteg helyezkedett el, amely azonban többé-kevésbé nyomtalanul eltűnt a következő évszázadban, amikor Európa e részén Kelet-Poroszországtól egészen a török által elfoglalt vidékekig mindenütt hasonlóak vagy még rosszabbak voltak a viszonyok. Éppen ezért egyik ország társadalmi viszonyait sem lehet a többitől elkülönítve, egymagában megítélni vagy pusztán a nyugattal összehasonlítani, hiszen egyik ország társadalmi viszonyai sem vonhatók ki teljesen az Európa e részét általában jellemző társadalmi fejlődésből.

Mi ennek az archaizmusnak a lényege? Váczy Péter a magyar állam első korszakáról írott tanulmányában²⁰ úgy véli, hogy a 11. században egész Kelet-Európát – ezen ő Csehországot, Lengyelországot és Magyarországot, valamint a kijevei kisorosz államot

¹⁷ *Tymieniecki*: Histoire sociale de l'Europe orientale au Moyen-Age. Les problèmes fondamentaux. Bulletin du VIe Congrès des Sciences Historiques. 1928.

¹⁸ *Pleidell Ambrus* abból kiindulva, hogy néhány dunántúli magyar város régi római alapokon épült, mégis ezt próbálta kimutatni A magyar várostörténet első fejezete című tanulmányában. Századok, 1934.

¹⁹ *Seignobos*: Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe. Paris, 1938, 411.

²⁰ Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs, 1935.

értette – az jellemezte, hogy itt egymás mellett éltek a régi és az új intézmények. A keresztény magyar királyság megalakulása után sem tűnt el teljesen a régi civilizáció és szokásrendszer, hanem egy ideig még tovább élt a kereszténység formái között. A viszonyokat később sem változtatták meg teljesen, egy csapásra, az új körülmények és befolyások. „A nyugati kultúrában bekövetkezett nagy változások határozták meg a magyar történelem lényegét és formáját, olyannyira, hogy még a keleti zónában is találunk frappáns példákat a kor uralkodó eszméire.” Mindez azonban egyszerűbb, mondhatnánk, archaikusabb formák között történt. A szellemi jelenségek, a politikai, vallási vagy művészeti eszmék viszonylag korán jelentkeztek, majdnem ugyanakkor, mint nyugaton, de ezt a fejlődést a társadalmi és gazdasági struktúra fejlődése csak jóval lassabban követte. A reneszánsz, a reformáció és a nacionalizmus eljött itt is úgyszólván minden késedelem nélkül. A reneszánsz korának királyi abszolutizmusa azonban nem tudott meggyökerezni; s amint az imént mondtuk, nem a burzsoázia valósította meg a nacionalizmus programját, hanem a nacionalizmus iktatta programjába egy új, nemzeti burzsoázia megteremtését. Már csak két dolgot kell hozzátennünk mindehhez. Egyrészt azt, hogy a régi és az új formák másutt is éltek, különböző arányokban, egymás mellett, következésképpen ezeknek az országoknak a fejlődésére csak egyfajta sajátos archaizmus jellemző. Minél messzebb megyünk kelet felé, annál kevésbé érintették meg a társadalom valódi struktúráját a nyugat felől érkező szellemi hatások. Oroszországot például a 18–19. században érték el, társadalmi fejlődése azonban más jellegű volt, mint a Kárpátok vidékéé. Ez utóbbi harmonikusabban fejlődött, jobban hasonlított a nyugatra. Oroszországban a kontraszt annyira megnőtt, hogy még a szellemi elitet is megosztotta. A 19. század elején szembekerült egymással a nyugatosok és a szlavofilek tábora. A nyugatosok Hegel és a francia irodalom hatására lettek a nyugati civilizáció hívei, a múltat barbárnak tekintették. A szlavofilek, bár rájuk is hatott a német romantika, lenézték a nyugati világot, és ortodox szemmel nézve a sajátosan orosz múltat, azt tekintették egyedül üdvözítőnek, igaznak.²¹

Másrészt azt kívánjuk még megjegyezni, hogy a Kárpátok vidékének sajátos archaizmusa nemcsak a társadalmi intézményekben nyilvánvaló, hanem a történeti fejlődés egészében is. Az új eszmék mellett megmaradt az archaikus gondolkodásmód is. Megint elegendő egyetlen példa: a 16. század elején a reneszánszsal és a humanizmussal együtt megjelent a reformáció is. Amikor azonban kezdett felbomlani a kereszténység szellemi egysége, a középkori Európa univerzalizmusa hanyatlásnak indult, és a különböző országok az egység helyett saját államérdekeit helyezték előtérbe, és azokhoz igazodtak, a magyar nemzet még mindig úgy érezte, hogy neki az egész keresztény kultúráért, egész Európáért kell folytatnia a harcot, hogy másfél évszázadon keresztül nemcsak szülőföldjét védelmezte, amikor a számbeli aránytalanság ellenére a hódító iszlám katonái ellen harcolt. Az új és a középkori eszméknek ez a különös, archaikus egyvelege adta meg a morális biztatást a közös ellenség elleni harchoz, amely nem csupán Magyarország életét és jószágait veszélyeztette, hanem mindazt, ami európai volt benne: kultúráját, vallását, társadalmi-politikai formáit és az emberi létről, szabadságról alkotott eszményeit.

²¹ A. Koyré: La philosophie et le problème national en Russie au début du XIXe siècle, Paris, 1929.

VI.

Az eddigiekből kitűnik: ahhoz, hogy a Kárpátok vidékének sajátos jellemzőit megállapítsuk, nem indulhatunk ki kizárólag társadalmi, politikai vagy etnikai szempontokból. A történelmi fejlődés egészét kell vizsgálnunk az egész európai kultúrával kapcsolatban. Európa nemcsak földrajzi, hanem történelmi fogalom is: jelenti azt a nyugati keresztény civilizációt, amely a Római Birodalom bukása után bontakozik ki lassan, és amely a viszonylag kicsi nyugati centrumból kiindulva már Nagy Károly idején is kelet felé fordul és terjeszkedni próbál. Történelmi szemléletmódunk alapját az a folyamat adja, amelynek során az európai kultúra előbb kelet, majd – a felfedezések után – a világ más részei felé terjeszkedett. Troeltsch mutatott rá arra, hogy nem írhatjuk meg az egész emberiség összefoglaló történetét, hanem csak a különböző kultúrákét. A mi egyetemes történelmünk alapjában véve az europaizálódás története.

A „kelet” fogalma mindig viszonyítást jelöl valamilyen kiindulási ponthoz. Az európai keleté is. Ahogy a keresztény kultúra a középkorban kelet felé tolta határait, úgy vált az új terület Kelet-Európává, mind kiterjedésében, mind lényegében. A 7–9. században keleten a Keleti Határőrgrófság és Szászország volt a kereszténység határterülete, velük szemben, északon és keleten, hatalmas félkörívben még pogány népek éltek: skandinávok, szlávok, avarok és később a magyarok. A 10. század végén északon a skandinávok, keleten a lengyelek és a magyarok vették fel a nyugati kereszténységet. Új keresztény államok születtek. Így lett a Kárpátok vidékéből Kelet-Európa – íme a magyarázat, miért használják inkább középkor-kutatók e fogalmat –, így lettek Magyarország keleti határai nem egyszerűen politikai határok, hanem az egész európai kultúra határai. A kereszténység nyugati formái – a katolicizmus és a protestantizmus – egyébként nem is terjedtek tovább. Az európai befolyás azonban, főként a reneszánsz óta, nem kizárólagosan a kereszténység nyugati formáihoz kapcsolódott. Az orosz arisztokrácia is helyet kért magának a „*francia Európában*” (Réau). A 19. században a Balkán-félsziget ortodox népei sorra kezdtek reagálni a kor uralkodó eszméire.

Még bizonytalanabbá teszi azonban Kelet-Európa fogalmát az, hogy ezen a területen a nyugati kultúra mellett élt még egy másik kultúra, a keleti kereszténységé. A bizánci központból lassan kiterjedt ez a szó másik értelmében vett Kelet-Európa, megnyerve a balkáni népeket és az oroszokat. Számos szerző húz a két kultúra közé éles elválasztó vonalat. Bidlo, miután szláv elméletéről lemondott, az 1933-as történelemszakkongresszuson egészen addig ment, hogy a középkort az európai dualizmus korának nevezte, amelyben mint két külön világ áll szemben egymással nyugat és kelet. Szerinte Bizánc sértetlenül őrizte meg a Kelet-Római Birodalomtól átvett kulturális hagyatékot, kereszténysége pedig Origenész ideológiáját. Konstantinápoly eleste után Oroszország lett nemcsak a kereszténységnek, hanem a „nyugat-európai világgal” szembeállított „görög-szláv világnak”, az egész keleti kultúrának a fő képviselője. Bidlo e görög-szláv világ sajátosságaként említi a despotizmusra való hajlamot, a túlbujánzó közigazgatást, az egyház nagy befolyását, a polgári tudat hiányát és a dogmatikus konokságot. Ebben a világban nem ismerték a reformációt, s az óhitűek orosz szektája még konzervatívabb volt. Így „Kelet-Európa történetének mély értelme ama nézetben fejeződik ki, hogy minden

ami régi, az egyben jobb is, valamint abban a tényben, hogy ez a világ minden külső befolyással szemben igyekezett érintetlenül megőrizni a kelet-római kultúrát”.²²

Eme kissé szimplista általánosításokkal teli elméletet bírálva, többen teljes joggal állapították meg, hogy ez az elmélet nem tudományos, hívei egyszerűen átveszik a 19. századi orosz szlavofilek politikai irányzatára jellemző nézeteket, amelyek pedig a tudományos kutatásban aligha tekinthetők irányadónak. A görög-szláv egység eszméje az Osztrák–Magyar Monarchia és Törökország ellen irányuló politikai elképzelésekkel együtt már felmerült több műben, például: Danyilevszki: *La Russie et l'Europe* című valamivel az 1871-es moszkvai szláv kongresszus után megjelenő könyvében; Lamanszki: *Étude historique du monde gréco-slave en Europe*; Budilovic: *La particularité culturelle des nations grécoslaves* (1896) című munkáiban. Ezenkívül Halecki arról is beszélt, hogy az orosz fejlődést nemcsak a bizánci tradíciók továbbélése magyarázza, hanem az ázsiai befolyás is. Hozzá lehet tenni, hogy a valóságban a keleti kereszténységhez tartozó országok sem képeztek homogén történelmi tájat. Nem szólva a Balkánról, néhány szerző megjegyzi, hogy a 11–13. századi kijevi állam, amelyet a tatárok semmisítettek meg, és Moszkva, két eltérő tájhoz tartoztak. Az egykori Kijevnek viszonylag sok érintkezési pontja volt, már dinasztikus kapcsolatai következtében is, szomszédaival, Lengyelországgal és Magyarországgal, amelyek nagyjából akkoriban vették fel a nyugati kereszténységet, amikor ő a keletit. Természetes, hogy ezek a földrajzilag egymáshoz közeli országok más vonatkozásban sem voltak egymástól annyira távol, mint Párizs Bizánctól. Persze Kijev elpusztítása mindennek véget vetett. Egyesek, mint Dorosenko, egyenesen leválasztják Kijev kisorosz történetét a nagyorosz történelemtől, azt állítva, hogy csak Karamzin orosz nemzeti történelmi felfogása hozta szintézisbe Kijev, Szuzdal, Moszkva fejlődését, folytatva a 19. század elején a moszkvai dinasztikus hagyományt.

Akárhogy van is, azon eredményeknek alapján, amelyeket idáig kimutattunk, már meg tudjuk írni Kárpát-Európa történetét – mi megint ezt a határozottabb fogalmat használjuk – mint a nyugati kultúra egyik vidékének (úgymond határterületének), e kultúra egyik helyi változatának történetét. Ez a történet valójában akkor kezdődik, amikor az új évezred küszöbén az északi és keleti pogány népek, a svédektől a magyarokig megkeresztelkedtek, és új királyságokat alkotva beléptek az európai közösségbe. Magától értetődik, hogy az indulás egyidejűsége ellenére Skandinávia másként fejlődött, mint a Kárpátok vidéke, amely a steppék, nem pedig a tenger kapujában terült el. Az egyik északon, a másik keleten lett a középkori Európa határterülete.

A Kárpátok körüli terület nemcsak Európa keleti határvidéke volt, hanem keleti szomszédja a Német-Római Birodalomnak is, amely e közelség természetes következményeként a szomszédos keleti országokra politikai, szellemi, gazdasági, sőt etnikai szempontból is nagyon erős és nagyon eltérő hatást gyakorolt. Ez a hatás megint csak olyan jelenség, amelyet történelmi objektivitással, elfogulatlanul kell megvizsgálunk. A németek gyűjtik és módszeresen, nagy gonddal feljegyzik e befolyások történelmi anyagát, és azt kutatják, mit köszönhetnek ezen országok alkotásai és kultúrája a német népnek. Ezt az

²² Vö. J. Bidlo: Ce qu'est l'histoire de l'Orient européen; Halecki: Qu'est ce que l'Europe orientale? Bulletin de l'Europe Orientale, 1934; Hoetzsch: Begriffbestimmung und Periodisierung der osteuropäischen Geschichte; D. Dorosenko: Was ist osteuropäische Geschichte? Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte, 1933–1934.

anyagot később bizonyos nagyobb szempontok szerint rendezik. Steinacker fent idézett tanulmányában kifejti, hogy Kelet-Európát a „kultúrlejtő” (*Kulturgefälle*) jellemzi. Állítása szerint az eszmék Nyugat-Európából a középső vidékek felé terjedtek, innen német telepesek (*hospites*), „a kultúra nyugati formáinak állandó közvetítői” vitték el őket keletre; az ott lakó népek ugyanis saját erejükből nem tudtak felemelkedni az európai kultúra szintjére. Ezek az uralkodók által behívott telepesek fektették le a városi élet alapjait, belőlük alakult ki a keleti népek társadalmából hiányzó burzsoázia. Néhány szerző e szomszédság hatásával akarja megmagyarázni ezen országok egész kultúráját és összes történeti alkotását. Mások, ugyancsak elfogultan, a másik végletbe esnek, és semmilyen külső hatást nem akarnak elismerni, vagy ha igen, akkor azt kizárólag távoli, nem német kapcsolatokra vezetik vissza, és gyakran mindenben világosan elkülöníthető nemzeti sajátosságot akarnak felfedezni.

Az igazság persze valahol középen van. Természetes, hogy a szomszédos német terület különböző szempontból mindig erős befolyást gyakorolt a tőle keletre fekvő országokra. Magától értetődik, hogy ez a befolyás nem volt mindig és mindenütt egyforma. H. Aubin német történész maga is jelzi, milyen nagy különbség mutatkozott például a 11. században egyrészt Csehország, Lengyelország és Magyarország, másrészt a Német-Római Birodalom politikai kapcsolataiban.²³ Csehország megmaradt a birodalom keretein belül külön egységnek. Lengyelországot a császár, változó kimenetelű csaták közepette, meg tudta tartani hűbéresének. A viszonylag korán erős államszervezetet kiépítő Magyarország a császár próbálkozásai ellenére is biztosítani tudta függetlenségét.

Egyébként bármilyen erős volt is a szomszéd birodalom hatása, nem ez volt az egyetlen hatás. Magyarország a középkori keresztény univerzalizmus idején lépett be az európai népek körébe. Királyai a 11. században itáliai, német, francia és más nemzetiségű papokat, szerzeteseket, lovagokat és kereskedőket hívtak az országba. A magyar művelődéstörténetben jól megfigyelhetők az elég változatos megoszlású és egyáltalán nem kizárólagosan egy irányból érkező kapcsolatok nyomai. A szomszédokkal fennálló természetes kapcsolatok mellett hagyományosnak számított az egész Európára kiterjedő kapcsolatrendszer, tág horizont. Ezt bizonyítja a középkori francia–magyar kapcsolatok történetének számos pontja is: a francia ciszterciták és premonstreiek letelepedése Magyarországon, a 12. századtól a párizsi egyetemen tanuló magyar diákok hosszú sora – és még folytathatnánk tovább. Az első magyar történetíró, akinek életműve ránk maradt, Anonymus királyi jegyző is Párizsban tanult a 12. században. Egy félévszázaddal később, a nagy tatár betörés idején, magyarok és francia polgárok együtt védték Esztergom falait a mongol támadókkal szemben.

VII.

Ezek után felelhetünk arra kérdésre is, amely valószínűleg már mindjárt az elején felmerült az olvasóban; arra tudniillik, hogy érdemes-e az ilyen többé-kevésbé elméleti megállapításokkal még tovább növelni a különböző „terekkel” és egyéb fogalmakkal kialakított zűrzavart. Nem az-e a történész dolga, hogy osztályozgatás helyett megírja a

²³H. Aubin: Die Ostgrenze des alten deutschen Reiches. Historische Vierteljahrsschrift, 1933.

történelmet. A válasz nagyon egyszerű. Itt nem valamiféle új elméletet fejtünk ki, hanem bíráljuk a régi, tovább élő elméleteket, amelyek, ha nem vizsgáljuk őket, hibáikkal együtt kerülnek be a szakirodalomba, s ott zavart, ellentmondást, tévedést idéznek elő. Nem „rendszeresszük” a történelmet, hanem éppen ellenkezőleg, tanulmányozzuk a kétes értékű általánosításokat. Már eddig is beszéltünk történelmi tájakról, és nyilvánvalóan még a továbbiakban is beszélni fogunk róluk. Nem árt tehát kritikusan megvizsgálnunk, mivől van is szó valójában.

Az Európa történetével foglalkozó összefoglaló munkákban például nagyon gyakran előfordul, hogy szerzőjük egyik vagy másik vidéket közös vonásuk alapján tekinti összefüggő egészeknek. Henri Pirenne *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle* című posztumusz művében²⁴ sok szempontból hasonlóan találja a nyugati szláv államok és Magyarország fejlődését, és a valóságnál elmaradottabbnak tekinti. Szerinte ezeknél a „későn érkező” népeknél nem találjuk meg sem a hűbériséget, sem az ezzel összefüggő birtokszervezeteket: „ők nem vesznek részt sem az investitúra-harcokban, sem a kereszt-háborúkban”. A 14. századról már elismerőbb szavakkal ír: Csehországban IV. Károly uralkodása alatt, Lengyelországban I. Kázmér, Magyarországon I. Lajos idején, „tanúi lehetünk a nemzeti energiák felébresztésének”. „Úgy tűnik, ekkor jött el az a pillanat, amikor a nyugati szlávok és a magyarok aktív részt vállaltak az európai kultúra alakításában. De a Balkánon keresztül előrenyomulnak a törökök és az előbbieknél kell megállítaniuk őket, vissza kell fordulniuk kelet felé, meg kell védeniük a nyugati kultúrát, ahelyett, hogy végre elkezdhetnének együttműködni vele.”

A történelmi szintézisek feladata egyébként nem a részletkutatás, hanem az eredmények felhasználása és az összefoglaló előadás. Más nem is várhatunk tőlük. A szintézishez azonban megbízható eredményekre van szükség, ez pedig megköveteli az összehasonlító módszer alkalmazását. Milyen mértékben azonosak két ország intézményei? Mik a hasonlóság okai: kölcsönös akciók, kívülről jövő hatás vagy egyező feltételek, amelyek szükségszerűen hasonló eredményt hoznak? Egy nyugat-európai intézmény mely ponton tér el egy vele egykorú, vagy korábbi intézménytől? Nehéz válaszolni ezekre a kérdésekre az összehasonlító történelem segítsége nélkül.

E téren is vannak előzmények. A kelet-közép-európai országok összehasonlító jog- és alkotmánytörténetének már megvan a szakirodalma (Blazer, Kutrzeba stb.). Legújabbán Eckhart Ferenc és Váczy Péter tett kísérletet arra, hogy megállapítsa: milyen hasonlóságok voltak a középkorban Magyarország és szomszédainak jogi és alkotmányos intézményei között. O. Hintze nyomán azt kutatták: volt-e valaha Európa e részén hűbériség, s ha igen, milyen. De más problémákról is beszélhetünk. H. Sée külön cikkben mutatott rá arra, hogyan alkalmazható az összehasonlító módszer a gazdaság- és társadalomtörténetben.²⁵ Az eszmetörténethez érkezve, az összehasonlító irodalomtörténet, amelynek határai Van Tieghem szerint összemosódnak a tudományág határaival, ugyancsak segítségünkre lesz. Eckhardt Sándor emelte ki, mennyire fontos, hogy „Közép-Európa összehasonlító irodalomtörténetét” tanulmányozzuk. „És miért ne vallanók be nyíltan”, hogy „bár a vagy tucatnyi dunai népet nyelvi, etnikai és történelmi különbségek választják el

²⁴ Paris—Bruxelles, 1936.

²⁵ H. Sée: Remarques sur l'application de la méthode comparative à l'histoire économique et sociale. Revue de Synthèse Historique, 1923.

egymástól, mégis az együttélés számos párhuzamos irodalmi jelenséget fejlesztett ki közöttük”.²⁶

Ha az összehasonlító módszer külön-külön a részletkérdések feldolgozására alkalmazható, akkor nyilvánvalóan alkalmas a történeti fejlődés egészének vizsgálatára is. Seignobos ezért írhatta meg *Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe* című művét, amelyben csak nagyon röviden foglalkozott a kis népek történetével, pedig ő maga mondja, hogy ennek vizsgálata is rendkívül tanulságos. Több alkalommal felvetődött már az a gondolat, hogy összehasonlító módszerrel kellene megírni egy adott európai táj történetét.²⁷

Vajon a nemzeti történelmek a regionális történelemnek adják át majd a helyüket? A történész ahelyett, hogy nemzetének egyéni sajátosságait mondaná el, ezentúl mindezt egy osztatlan nagyobb egységbe olvasztja össze? Többé már nem az egyedit, az eredetit jegyzi fel, hanem a közöset, az általánost? Nem, éppen ellenkezőleg. Pirenne az 1923-as történész kongresszuson azért javasolta az összehasonlító módszer alkalmazását, hogy pontosabban és jobban megismerjük minden egyes nemzet egyediségének, géniusának, lelkületének valódi jellemzőit. „Csak az összehasonlító módszerhez folyamodhatunk, ha meg akarjuk érteni a nemzetek eredeti, egyedi vonásait.” A nemzeti történetírás Pirenne szerint néha túlzottan *etnocentrikus*. Egyik gyakori hibája, hogy ha a korabeli Európában nem találja valamely intézmény vagy szokás megfelelőjét, akkor nagy sietve felfedezi benne a nemzeti géniusz megnyilvánulását; holott az is lehet, hogy ez az intézmény vagy szokás valaha általánosan ismert volt Európában, de időközben kihalt.

Az összehasonlítás nem elmossa, hanem még jobban megvilágítja mindazt, ami egyedi, eredeti egy nemzet életében. Megmutatja, hogy milyen közös vonások jellemzik egy bizonyos történelmi táj országainak történeti fejlődését és azt, hogy ez a regionális fejlődés a közös európai fejlődés melyik változatát képviselte. Ugyanakkor, éppen ezáltal még világosabban körvonalazza egy-egy nép és ország jellegét, egyedi feladatait és sorsát, azt, ami őket az összes többitől megkülönbözteti; és kijelöli azt a helyet, amelyet a történelemben csak ők foglalnak el. Ez az eljárás e két szempontból megkönnyíti a kárpáti táj történetének megértését, és ezzel talán szolgálatot tehet az európai szakirodalomnak is.

²⁶ Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában. Minerva, 1931. 89.

²⁷ Vö. A szerző bevezetője a *History of Hungary* című munkában. New York, 1941.

A hatalmi egyensúly elve és a dunai táj

I. Mi a hatalmi egyensúly?

Az első világháború idején sok államférfi és politikai író – még angol részről is – elavultnak, sőt veszélyesnek minősítette a hatalmi egyensúly (*balance of power*) elvét. Véleményük szerint ez a hatalmak versengésén alapuló elv ahelyett, hogy egyesítené ezen országok erőit, szembeállítja őket egymással, és időről időre még fegyveres konfliktushoz is vezet. Pedig a tartós béke garanciája csak egy olyan nemzetközi újárendezés lehetne, amely valamennyi államot érintené, kicsiket és nagyokat egyaránt. Ezt a véle­ményt támogatta Asquith is 1917. szeptember 27-i beszédében:

„A békének, amelyért harcolunk, két célja van: egy azonnali és egy későbbi . . . Az első nem a *status quo* helyreállítása, nem felélesztése annak, új formában, amit hatalmi egyensúlynak szoktak hívni, hanem mindkettő helyettesítése egy olyan nemzetközi rendszerrel, amelyben minden nemzet számára biztosítani lehet a szilárd alapokat és a független fejlődést.”

Delisle Burns új nemzetközi erkölcs szükségességét hangoztatva azt követelte, ejtsék el a *balance of power* elvét. Szerinte ilyenfajta egyensúly csak akkor létezhetett, amikor az államoknak megvolt a lehetőségük arra, hogy saját életüket éljék, nem csak *de jure*, hanem *de facto* is; de nem ma, amikor gazdasági, intellektuális, sőt politikai kapcsolatokkal kötődnek egymáshoz, és nem függetlenek többé, hanem *egymástól függnék*.

„A politikai egyensúly elve a reneszánsz kori helyzethez kötődik, amelyben az államok közti gazdasági és szellemi kapcsolatok még nem voltak olyan szorosak és folyamatosak, mint ma. Nem hamis elv ez, ha abban a helyzetben alkalmazzák, amelyben megszületett, csak hogy ez a helyzet egyszerűen nincs többé.”¹

J. A. Hobson szerint, a *balance of power* kifejezés csak diplomáciai hazugság, amely bizonyos hatalmak önző érdekeit hivatott leplezni. Azt állította, hogy ennek az elvnek, amely elszigetelt, egymástól elválasztott hatalmak versengésén alapul, el kell tűnnie, át kell adnia helyét egy olyan nemzetközi rendszernek, amelyben az egymással szövetkező államok, egységes fellépésükkel, gyorsan jobb belátásra tudnák bírni a rendzavarót.

„Az ésszerű indokok súlya a fegyverkezés ellen akkor válik valóban hathatóssá, ha egy-egy hatalom számára nyilvánvalóan veszélyessé tesszük bármelyik más hatalom megtámadását. Ez pedig csak úgy érhető el, ha a különálló, független államok, vagyis a hatalmi egyensúlyok világa helyett olyan világot hozunk létre, amelyben megfelelő számú állam egyesült ereje lép fel azonnal és biztosan a közbéke megbontója ellen.”²

¹ The Morality of Nations, 110.

² Towards International Government. 15, 23, 182.

Az angol képviselőházban még Balfour is a régi értelemben vett hatalmi egyensúly ellen nyilatkozott, igaz, kíméletesebben. Ő olyan „rendezésnek, az európai politikai erők olyan módosításának” híve volt, „amelyben nincs többé a 18. századi értelemben vett *balance of power*, hanem helyette olyan megegyezés jön létre az európai közösségek között, amelyben a békebontók nehezebben találnak teret keserű és végzetes vetésük számára”.

A közvélemény egy része valódi felháborodással gondolt az egyensúly elvére, mert ezt tette felelőssé a múltbéli véres konfliktusokért.

Később, a négyhatalmi egyezmény tárgyalásai során az elszigetelődési politika amerikai hívei ugyancsak erre az elvre hivatkoztak. Elég Borah szenátor beszédéből idéznünk:

„... Áttekintve eme átkozott múltat halottaival, betegeivel, őrültjeivel, látva, hogy e kimondhatatlan nyomorúság leggazdagabb forrása éppen a hatalmi egyensúly rendszere volt, nincs bátorságom azt mondani országom népének, hogy a békét jelenti e rendszer folytatása.”³

Mindenekelőtt két kérdésre kell tehát felelnünk:

1. Összeegyeztethetetlen volt-e a béke fenntartására szolgáló nemzetközi szervezet a hatalmi egyensúly elvével?

2. A hatalmi egyensúly elve valóban különböző, egymástól elszigetelt államok versengésén alapult-e, és Európa történetének egy adott korszakát jellemző viszonyokhoz kapcsolódott-e?

David Hume szerint a politikai egyensúly eszméje a történelemmel egyidős.⁴ A valóságban azonban itt főleg újkori jelenségről van szó. A középkorban még a Rómától örökölt birodalmi eszme volt az uralkodó. Dante még e hatalmas monarchikus birodalomért lelkesedett. Az a gondolat, hogy Európában egyenlő jogú államoknak kell egymás mellett élniük, az újkorban született. Egyetlen nagy birodalom túlsúlya vagy több hatalom egyensúlya? Egyetlen hatalom uralma vagy *balance of power*? Az újkori Európa legnagyobb konfliktusainak alapproblémája ez.

Az a gondolat, hogy az európai államok közösséget, egyfajta keresztény szövetséget alkotnak, amelynek harmóniája a hatalmi egyensúly elvén nyugszik, a 17. századra megy vissza. Megtaláljuk ezt a gondolatot Grotiusnál, Fénelonnak Burgundia hercegéhez írott tanításaiban és számos 18. századi szerző munkáiban.⁵ E gondolat megszületése óta azon a tényen alapult, hogy az európai államok szorosán egymáshoz kötődnek. A 18. században politikai egyensúlynak nevezték azt a nemzetközi biztonsági rendszert, amely alkalmas volt az agresszív, harcias hatalomnak újtába állni. Emerich de Vattel híres munkájában (*Le Droit des Gens*, Leiden, 1758) hangsúlyozza az európai államok egymástól való kölcsönös függését, interdependenciáját és egy nemzetközi rendszer szükségességét:

³ D. F. Fleming: *The United States and World Organization*. New York, 1938. A szerző megjegyzi: „Instead of imagining ourselves apart from the balance of power, it would be far more realistic to recognise that we are in the balance.” 94, 95, 519.

⁴ Essay on the Balance of Power.

⁵ Vö. Kaeber: *Die Idee des europäischen Gleichgewichts in der publizistischen Literatur vom 16. bis zum Mitte des 18. Jahrhunderts*. Berlin, 1907.

„Európa olyan politikai rendszert, olyan testet alkot, amelyben mindent egybefűznek a világ e részén lakó nemzetek kapcsolatai és különböző érdekei. Ez itt már nem az egymástól elszigetelt részeknek az az egykori zavaros halmaza, amelyben mindenki azt hitte, hogy nem érdekelt a többiek sorsában, és egyik sem igen törődött azzal, ami nem közvetlenül őt érintette. Az uralkodók szüntelen érdeklődése minden iránt, ami itt végbement, az állandó diplomáciai képviselők, a folyamatos tárgyalások – mindez az újkori Európát egyfajta olyan közösséggé tette, amelynek független, de a közös érdek által mégis összekötött tagjai a rend és a szabadság fenntartására egyesülnek. Így született meg a politikai *balance*, avagy a hatalmi egyensúly nevezetes eszméje. Értjük ezen a dolgoknak olyan elrendezését, amelyben egyetlen hatalom sem kerülhet olyan helyzetbe, hogy abszolút túlsúlyra jusson és törvényt szabjon a többieknek.”

De hogy lehet fenntartani egy ilyen rendszert?

„Eme egyensúly megőrzésének az lenne a legbiztosabb módja, ha el tudnánk érni, hogy egyetlen állam se szárnyalja túl lényegesen a többit, hogy valamennyiük, vagy legalábbis legnagyobb részük, többé-kevésbé azonos erejű legyen.”⁶

Igen, csak ezt nagyon nehéz megvalósítani, mert az államok nem egyenlők és az erőviszonyok állandóan változnak. „Jelenleg – mondja Vattel – Ausztria és Franciaország a két leghatalmasabb állam.”⁷ Valaha Ausztria volt az erősebb, ma Franciaország. A mérleg Angliától függ, amely a gyengébbhez csatlakozva az erősebb ellen tud fordulni.⁸ Az államszövetségek biztosíthatnák az egyensúly fenntartását s ezzel a nemzetek szabadságának megőrzését, ha valamennyi uralkodó mindig tisztában lenne valódi érdekeivel.”

Gyakran előfordul azonban, hogy azok, akik az államokat kormányozzák, nem látnak nagyon tisztán, és csak túl későn térnek észre: „Valamilyen pillanatnyi előnytől elvakítva, fukarságtól elcsábítva, miniszterek által félrevezetve hány uralkodó válik eszközzé egy olyan hatalomnak, amely aztán egy nap őt is elnyeli . . . ?”

Egyetlen megoldás marad tehát: „Az a legbiztosabb, ha az első kedvező alkalommal meggyengítjük azt, aki az egyensúlyt megtöri. Minden tisztességes eszközzel meg kell akadályozni, hogy túlságosan félelmes hatalomra tegyen szert.”⁹

A napóleóni imperializmus ellenfele, Friedrich Gentz, a bécsi udvar politikai írója, Metternich bizalmasa, a 19. század elején egy olyan nemzetközi szervezetről álmodozik, amely valamennyi állam együttműködésén alapulna, és meg tudná bénítani az agresszív hatalmakat. A francia politika védelmezőjével, Hauterive gróffal folytatott vitáján túlmenően Gentz egy egész könyvet szentelt a *balance of power* problémájának.¹⁰ Érdekes megjegyezni, hogy mindaz, amivel Gentz a politikai egyensúly mellett érvel, mennyire hasonlít arra, amit az új nemzetközi rend és a Népszövetség hívei javasoltak az egyensúly helyett:

⁶ Livre III. Chap. III. Uo. 47; De l'Équilibre politique.

⁷ Ezen az egész Habsburg birodalmat érti.

⁸ L'Angleterre „sans alarmer aucun État pour sa liberté parce que cette puissance paraît guérie de l'esprit de conquête . . . à la gloire de tenir en ses mains la balance politique. Elle est attentive à la conserver en équilibre.”

⁹ Uo. 49; Comment peut-on contenir ou même affaiblir celui qui rompt l'équilibre?

¹⁰ Fragments upon the Balance of Power. 1806. (Az angol kiadás a némettel egyidőben jelent meg. (Vö. A. R. Cléry: Les idées politiques de Frédéric de Gentz. Lausanne, 1917.

„Politikai egyensúlynak általában az egymással szomszédos és többé-kevésbé egymáshoz kapcsolódó államoknak azt a rendszerét szokták nevezni, amelynek értelmében egyikük sem tudja egy másiknak függetlenségét vagy lényeges jogait megsérteni anélkül, hogy valamelyik oldalról ellenállással ne találkoznék és ennek következtében veszélynek ne tenné ki magát.”

Létre kellene hozni – mondja Gentz – egy olyan rendszert, amely megvédi az államokat, kicsiket és nagyokat egyaránt a nemzetközi jog megsértése ellen. Egyfajta „általános ligára” lenne szükség.¹¹ Természetesen egy ilyen rendszer nem lenne teljes a központi végrehajtó hatalom túlsúlya nélkül. E végcélt azonban mégis meg lehetne úgy közelíteni, ha állandóan a politikai egyensúly elvét alkalmaznák. Ez a gyakorlatban a következőket jelentené:

1. „Ha közösen megegyeznek abban, hogy megőrzik az európai államok rendszerét, egyik állam sem válhatnék olyan hatalmassá, hogy a többit mind el tudja nyomni.”

2. „Ha ezt a rendszert nem pusztán fenntartani, hanem állandó veszélyek, heves összeütközések nélkül kell fenntartani, minden törvénysértő tagot nemcsak a többiek egész együttesének kell tudnia megbüntetni közös erővel, hanem a többségnek vagy akár egyetlenegynek is.”

3. „... Az attól való félelemnek, hogy felkelti a közös ellenállást és magára vonja a közös bosszút, elégnek kell lennie ahhoz, hogy mindenkit az önmérséklet korlátai közt tartson.”

4. „Ha egy állam valaha is megkísérelné, hogy illegális manőverekkel a hatalom olyan fokára jusson, vagy ha már el is jutott e fokra, amely lehetővé teszi számára, hogy szembeszálljon több szomszédjának együttesével vagy az általános szövetséggel, ezt az államot közös ellenséggé kellene kezelni.”

Aki tisztában volt tehát a történelmi előzményekkel, az tévesnek találta Asquith és Burns állításait. Ezek ellen W. Alison Phillipps, dublini professzor tiltakozott a *New Europe* című lapban, amely kampányt indított „a teljes győzelemért” és a Duna vidéki *status quo* radikális megváltoztatásáért.¹²

Phillipps örömmel fogadja egy nemzetközi szövetségi rendszer vagy „a béke kikényszerítésére alakuló liga”¹³ gondolatát, de ugyanakkor kifejti, hogy egy ilyen rendszer egyáltalán nem zárna ki a *balance of power* elvét. Az, aki a világháború rémségei miatt veti el a politikai egyensúly elvét, úgy tesz – mondja Phillipps –, mint az az ember, aki, ha elesik, a nehézkedés törvényén akar bosszút állni. Az életben – folytatja – mindenfajta természeti rend az erők egyensúlyán alapszik. Ugyanez érvényes az állam belső életére, alkotmányos struktúrájára is. Montesquieu, akár az amerikai alkotmány szerzői, szintén a politikai egyensúly elvét hirdette. Európa újrendezése 1815-ben

¹¹ „The proper character of a union of States, such as has existed in modern Europe and the triumph of its constitution, is that a certain number of States, possessing various degrees of power and wealth, shall remain untroubled within their own confines, under the protection of a common league.”

¹² *The Balance of Power. The New Europe*, 1917.

¹³ Phillipps már 1913-ban érdeklődött az európai konföderáció problémája iránt, és kimutatta, milyen nagy nehézségeket jelentene ennek megvalósítása. (*The Confederation of Europe*) – Vö.: ugyanez a szerző: *National Federation and World Federation. The Edinburgh Review*, 1917.

nem volt tökéletes (Lengyelország feldarabolása, a nemzeti igények elutasítása), Phillipps szerint azonban mégis ez az átszervezés közelítette meg a legjobban az egyensúlyt, a béke garanciáját. Hogy az 1815-ben még politikai axiómának számító *balance of power* annyira elvesztette hitelét a közvélemény előtt, azt az magyarázza, hogy a 18. századi „nemzetközi jogot” új erők kikezdték, és valamennyi nép nemzeti mozgalmakkal próbálta megváltoztatni az 1815-ben megállapított határokat és helyzetet. De a politikai egyensúly elve önmagában nem függ a 18. századi feltételektől. Állandó, minden esetben érvényes elv, amelyet mindig az adott feltételekhez kell hozzáigazítani. Sokan a politikai egyensúly elvét tették felelőssé az 1914-es háborúért. A bajt pedig – mondja Phillipps – éppen az okozta, hogy az egyensúly ingatag, tökéletlen volt, mert az elszigetelődésre hajlamos angol államférfiak nem alkalmazták kielégítően ezt az elvet. Nemzetközi rendnek (és még inkább egy Népszövetségnek) csak a *balance of power* lehet az alapja.

Phillipps tehát így válaszol a két alapkérdésre:

1. A nemzetközi együttműködési és biztonsági rendszer eszméje nem zárja ki a politikai egyensúly elvét, sőt, ez utóbbi szolgálhat az előbbi alapjául.

2. Az egyensúly elve nem elszigetelt államok versengését jelenti, hanem zavartalan interdependenciájukat a kontinensen.¹⁴

A következőkben megpróbálunk általános képet adni arról, milyen különböző formákat öltött a politikai egyensúly elve a különböző, egymást követő korokban. Megkíséreljük körvonalazni, mi volt a véleménye e problémáról államférfiaknak, íróknak; és főként azt igyekszünk megmutatni, hogy miként igyekeztek alkalmazni ezt az elvet a dunai tájon, ahol számos kis nép próbálta létét biztosítani, hol függetlenül, hol egy-egy nemzetfeletti nagy birodalom keretén belül.

II. A politikai egyensúly 1815-ig

Amint Vattel mondta, Anglia vállalta a mérleg nyelvének szerepét. Anglia volt, Montesquieu szerint, a *közvetítő hatalom*, amely a gyengébbekhez közeledett az erősebbek ellenében. G. P. Gooch szerint:

„A politikai egyensúly szem előtt tartása arra kényszerített minket, hogy teljes súlyunkat a mérlegnek hol az egyik, hol a másik serpenyőjébe vessük, de mindig ellen-súlyozva azt a hatalmat, amelyik Európa diktátora akart lenni, vagy legalábbis mi ezt hittük róla.”¹⁵

A. W. Ward az egyensúly politikájának első alkalmazását a szövetségek 16. századi eleji átcsoportosításában látja: VIII. Henrik, vagyis tulajdonképpen Wolsey bíboros, elő-

¹⁴ Vö. *Russel*: The Foreign Policy of England 1570–1870, 1871; – *Ch. Dupuis*: Le principe de l'équilibre et le concert européen de la Paix de Westphalie à l'acte d'Algéciras. Paris, 1909; *Ch. H. Firth*: The Study of British Foreign Policy. The Quarterly Review. 1916; *Egerton*: British Foreign Policy in Europe to the End of the 19th Century. 1917; *Eberhard v. Vietsch*: Das europäische Gleichgewicht. Politische Idee und staatsmännisches Handeln. 1942

¹⁵ The Cambridge History of British Foreign Policy (CHFP). III. 349.

szőr V. Károly mellé állt a császári hatalom után sóvárgó I. Ferencsel szemben, majd pedig ellene fordult, amikor túl befolyásosnak találta.¹⁶ Anglia egyébként ebben az időben még csak első szakaszában volt annak a fejlődésnek, amelynek során valódi nagyhatalommá vált, miután a nagy felfedezések az ismert világ középpontjába helyezték.

Az európai egyensúlynak ebben az első korszakában (16. század közepétől 1648-ig), a *cui adhaereo praeest* elvét Angliának csak két európai hatalom: Franciaország és a Habsburg-birodalom erőjátékában kellett alkalmaznia. A spanyol–osztrák erőket ítélte akkor veszélyesebbnek. Láthatjuk, hogy Anglia álláspontját mindenekelőtt saját érdekei határozták meg; 1588-ban, amikor megsemmisítette a spanyol flottát, saját riválisát távolította el; mint ahogy később ki tudta használni a viszonyok adta lehetőséget, és megteremtette tengeri hatalmát, gyarmatbirodalmát. De amint egy német történész, Meisner kimutatta, Anglia érdekei többször egybeestek Európa népeinek közös érdekeivel, kivéve természetesen azt az államot, amely a többi ellen támadt.¹⁷

Az európai egyensúly első szakaszában tehát a Habsburg-birodalom volt a leg-erősebb hatalom. Ábrándos béketervében (egy 15 tagból álló keresztény köztársaságról) Sully herceg is a túl hatalmas ausztriai uralkodóház ellen akar akciót indítani, így kívánva szolgálni Franciaország saját érdekét, azzal is, hogy igen erős Magyarországot és Lengyelországot szeretne létrehozni.¹⁸

Ausztriától különválva Spanyolország elveszti nagyhatalmi rangját, a westfáliai béke pedig 1648-ban, Bainville szavaival, a „német anarchiát” létrehozva, megbénítja a német-római császár hatalmát. XIV. Lajos Franciaországa kerekedik felül, és 1661-ben Franz Paul von Lisola, a Habsburgok híve, már azzal vádolja Franciaországot, hogy „az egyetemes monarchia”, „az abszolút hatalom” megteremtésére törekszik Európában.¹⁹

Orániai Vilmos már tudatosan alkalmazta az egyensúly elvét a francia preponderanciával szemben. Így született meg 1689-ben Anglia, Németalföld és Ausztria szövetsége. Ugyanez az elv volt az uralkodó az angol külpolitikában Vilmos halála (1702) után, végig az egész spanyol örökösödési háború folyamán. Meg kellett akadályozni, hogy Franciaország dinasztikus szálakkal magához kösse Spanyolországot és ugyanakkor azt is elkerülni, hogy Ausztria és Spanyolország ugyanazon császár (VI. Károly, mint Magyarország királya III. Károly) alatt egyesüljön, és hogy Nagy Károly roppant birodalma újjászülessék. 1713-ban, az utrechti béketárgyalások során nyíltan beszélnek arról, hogy meg kellene valósítani az *equilibrium Europaeumot*.

A 18. században megnő a szereplők száma, újak lépnek a színre: Poroszország és Oroszország.

A napóleoni háborúk lehetővé teszik, hogy az egyensúly elvét erre az új együttesre alkalmazzák. A 18. század végén, a francia forradalom kitörésekor, Anglia éppen közöm-

¹⁶ CHFP. I. 6.

¹⁷ H. O. Meisner: Vom europäischen Gleichgewicht. Preussische Jahrbücher. 1919.

¹⁸ Vö. Baumgarten: Bohème, Hongrie, Pologne: pièces l'échiquier du roi. Revue d'Histoire comparée, XXI (1943).

¹⁹ „Bouclier d'etat et de justice contre les desseins manifestement découverts de la Monarchie universelle sous le vain prétexte de prétentions de le Règne de France.”

bős periódusát élte. A *balance of power* elve azonban – amelyet az idők követelményeihez igazítva, felfedezhetünk Pitt, majd Castlereagh politikájában – Angliát hamarosan az új francia hatalmi expanzió ellen sarkallta. Napóleon kérésére, az egyensúly elvéből kiindulva, Hauterive gróf megkísérelte igazolni az új francia politikát: szerinte az 1648-ban létrehozott egyensúlyt Oroszország és Poroszország fejlődése, és főleg Anglia tengeri hatalmának növekedése borította fel.²⁰ Hauterive a francia ambíciókat egy új nemzetközi jogon alapuló szövetségi rendszer mezébe öltözteti. Vele ellentétben Gentz a régi európai *balance of power*-hez ragaszkodik, a szó angol értelmében vett egyensúlyhoz, amelyet nem a tengerentúli viszonyok borítottak fel, hanem a francia forradalmi erők.

Amikor 1804-ben Anglia, Ausztria, Oroszország, Svédország és Nápoly együtt szembefordult Napóleonnal, akinek az volt a terve, hogy lerohanja Angliát, Sándor cár azt javasolta Londonnak: hozzanak létre egy új európai rendszert, amely a békét Anglia és Oroszország vezetése alatt a nagyhatalmak szövetségével garantálná. Pitt e javaslatra 1805-ben adott híres válaszában a *balance of power* elvére ismerhetünk.²¹ Az angol-orosz együttműködésnek azt kell célul tűznie, hogy Franciaországot visszavezesse a régi határai mögé, hogy megakadályozza terjeszkedését és megerősítse Ausztriát, valamint Poroszországot.

Ez a Pitt által kitűzött feladat határozta meg Castlereagh politikáját is. 1815-ben, a bécsi kongresszuson Castlereagh úgy vélte, hogy az újárendezés problémája oszthatatlan egészet alkot. Angliának nemcsak a nyugat-európai, hanem a közép- és kelet-európai kérdésekben is szóhoz kell jutnia. Ha ugyanis valóban a *just equilibrium* létrehozását akarja elérni a kontinensen, az akkor divatos kifejezést használva, nemcsak a már legyőzött, de még veszélyesnek tartott Franciaországot kell megtartania határai mögött. Számításba kellene vennie Oroszországot, ezt a másik hatalmat is, amely a napóleoni háborúk során nagyon kiterjedt: megszerezte Finnországot, Lengyelország és Besszarábia jelentős részét, most pedig majdnem az egész maradék lengyel területet követelte.

Webster professzor szerint a francia nyugati és az orosz keleti hatalom között meg kellett tehát erősíteni a meggyengült közbeneső hatalmakat: Ausztriát és Poroszországot.

„Ha a hatalmi egyensúly eszméje nem is volt más, mint egy elavult teória alkalmazása egészen új körülményekre, mégis sok olyasmit tartalmazott, amire Európa stabilitásához szükség volt. Amikor Castlereagh azt hangsúlyozta, hogy Európa közepét kell mindenáron erősíteni a Franciaország és Oroszország felől fenyegető veszélyekkel szemben, akkor pusztán egy olyan igazságot fogalmazott meg, amelyet bőségesen igazolt a tapasztalat.”²²

²⁰ Érdekes megállapítani, hogy a német *Otto Brandt* 1919-ben Hauterive mellé áll, honfitársát, Gentzet azzal vádolva, hogy nem fedezte fel időben, mily érdekek bírnak Európa népei az angol világhatalommal szemben (*Politisches Gleichgewicht und Völkerbund im Zeitalter Napoleons. Preussische Jahrbücher*. 1919.) Szerinte már nem európai egyensúlyról van szó itt, hanem világ-egyensúlyról, amelyben Anglia túl jelentős szerepet játszik. Hivatkozik *Frantz*: *Untersuchungen über das europäische Gleichgewicht*. 1859, valamint *Wernadski*: *Die Weltherrschaft Englands und das politische Gleichgewicht*, 1856. című munkájára.

²¹ C. K. *Webster*: *British Diplomacy*. Appendix.

²² CHFP, I. 466. Vö. C. K. *Webster*: *The Congress of Vienna*, 1919.

Castlereagh nem akarta tönkretenni Franciaországot, sőt, ellenkezőleg, szemben állt a bosszúra szomjazó porosz militaristákkal, és azt hangsúlyozta, hogy Franciaország az európai egyensúly becses tényezője. Talleyrand teljes egészében elfogadta ezt a politikát, amikor a napóleoni imperializmust otthagya, visszatért a francia hagyományokhoz.

„Meg kell érteni, hogy Franciaország csak azt akarja, amiye van; hogy őszintén megtagadta a hódítás hagyományát; hogy régi határain belül is elég erősnek érzi magát, hogy nem akarja azokat kiterjeszteni; s végül hogy dicsőségét ma az önmérsékletben látja; de azért akarja, hogy meghallják hangját Európában, hogy védelmezze a többiek jogait mindenfajta ellenséges betöréssel szemben.”²³

Természetesen amikor Anglia képtelennek bizonyult arra, hogy megegyezést hozzon létre Ausztria, Poroszország és Oroszország között, amikor Franciaország szóhoz jutott az Európa sorsát kézben tartó hatalmak között, maga Talleyrand hagyta cserben a kis országok érdekeit. De a három hatalom, s főként a Poroszország és Ausztria közti egyezmény célja az volt, hogy garantálja Európa középső részének biztonságát, erősítve az egyensúlyt kelet és nyugat között. Castlereagh itáliai befolyásához juttatta Ausztriát, hogy ellensúlyozza Franciaország esetleges földközi-tengeri befolyását, és hogy elterelje figyelmét Törökországról. Lengyelország megosztott maradt. A cár azt szerette volna, ha félalkotmányos formában egész lengyelország az ő fennhatósága alá kerül, de az a vélemény alakult ki, hogy jobb, ha Lengyelországban a megosztott állapotot tartják fenn, és meghagyják Krakkót külön – később majd Ausztria annektálja 1846-ban. Gentz úgy vélte, hogy a lengyel kérdés illetően megoldása volt a bécsi kongresszus legnagyobb balsikere.

Az 1815-ös újjárendezés tiszteletben tartotta az egyensúly elvét, de nem törődött a nemzeti elvvel. Az új rendet megalkotók, a forradalmi Franciaország ellenségeként, nem vették figyelembe a nemzetek természeti jogát, csak az államok legitim jogait. Az uralkodókat kérdezték meg, nem a népeket. Később a születő nemzeti mozgalmak vezetői meg is támadták a kongresszus határozatait. Az új erők, a nacionalizmusok, évről évre növekedtek, és változást követeltek itt is, ott is. Az akkori politikai rendszer, ez az önhatalmi együttes azonban viszonylag hosszú életű volt. Túlélte még az 1830-as és az 1848-as forradalmat is, noha időközben kialakult egy nyugati liberális és egy másik, egy keleti reakciós szféra. A 19. század közepéig Anglia nem tudta, Franciaország vagy Oroszország-e az erősebb – ami Trevelyan²⁴ szerint azt bizonyítja, hogy az egyensúly még nagyon erős volt.

A mérleg nyelve azonban lassan Oroszország felé billent. Oroszország terjeszkedése Anglia keleti érdekeit látszott veszélyeztetni. Amikor 1822-ben az amerikai A. H. Everett egyik politikai írásában azt javasolta: mozgósítsák az osztrák erőket Oroszország, a politikai egyensúlyt fenyegető hatalom ellen, csak nagyon kevesen értettek vele egyet.²⁵

De 1854-ben (részben azon lélektani hatás következtében, amelyet az oroszok 1849-es magyarországi beavatkozása váltott ki), angol sereg jelent meg Szevasztopolnál, a krími háború idején. Ezt a háborút egyébként az angol történetírás gyakran helytelepítette.

²³ Talleyrand szavait idézi *A. Sorel: L'Europe et la Révolution française*. VIII. 371.

²⁴ *Trevelyan: British History in the XIXth Century*. 1937, 303.

²⁵ *Europe or a General Survey of the Present Situation*. London, 1822.

III. A bécsi kongresszustól 1871-ig

Annak a befolyásnak a következtében, amelyhez 1815-ben a bécsi újjárendezés juttatta német és olasz földön, Ausztria szembekerült ezen országok nemzeti mozgalmival és következésképpen, más liberális mozgalmakkal is. Ausztria Koch²⁶ volt tanítványa és az egyensúly 18. századi értelemben vett elméletének híve, Metternich kancellár irányítása alatt konzervatív politikát követett.

Német és olasz kapcsolatai ellenére, a Habsburg birodalom egyre inkább dunai hatalommá vált, jobban, mint valaha. Nyugati tartományai (Belgium) elszakadtak. A Német-Római Birodalom megszűnt. 1804-ben I. Ferenc felvette az Ausztria császára címet; természetesen ez egyáltalán nem érintette a birodalom nemzetfölötti jellegét. Amikor a dunai népek (elsősorban a magyarok) nemzeti létük tudatára ébredtek (1815-ben még nehéz lett volna megkérdezni e népeket), mindenekelőtt ezt a hatalmas szervezetet, az európai egyensúlynak e jelentős tényezőjét kellett figyelembe venniük.

1848 előtt, még a magyar ellenzék merészebb tagjai sem gondoltak arra, hogy elszakadjanak Ausztriától, de az 1791: X. törvénycikkre hivatkozva, a bécsi kormány érezhetően ellenséges magatartása ellenére, nagyobb önállóságot próbáltak szerezni Magyarországnak, úgyhogy valamilyen perszónalunióra igyekeztek redukálni a birodalomhoz őket fűző kapcsolatokat.

A magyarországi reformok kezdeményezője, Széchenyi István, aki meg akarta óvni nemzetét az ausztriai uralkodóházzal való konfliktustól, már 1845-ben figyelmeztette honfitársait arra, hogy az európai viszonyok – ő valóban jól ismerte őket – nem teszik lehetővé a Magyarország és a birodalom közti kapcsolatok meglazítását, mert: „azt hogy a közbirodalomtul magát bármi által is elszakítani vagy csak elkülönözni is ügyekezék Magyarország . . ., ezt csak nem türhetné a kormány, s bizonyosan nem is fogná türni, mit ha tenne, bizonyára nem szenvednék az európai egyensúly felett örökös hatalmak, minthogy az európai egyensúly fenntartására elkerülhetetlenül szükséges az ausztriai közbirodalom egészséges és fejledező léte, melly azonban közbirodalmi béke és harmónia nélkül lehetetlen, vagy legalább mindig csak félszeg”.²⁷

Eötvös Józsefnek, a „centralista” csoport szóvivőjének, a magyar ellenzékben a középút képviselőjének is az volt a véleménye, hogy a reformokat a meglévő birodalmi rendszer tiszteletben tartásával kell megvalósítani:

„Azok közé tartozom, akik a monarchiával összeköttetésünket nem valami *malum necessarium*nak, hanem egy politikai kombinációnak tartják, mely az európai status-rendszernél és geographiai helyzetünknel fogva a monarchiának nem kisebb hasznára van, mint hazánknak.”²⁸

A magyar ellenzék radikálisabb tagjai, Kossuth Lajossal élükön, majdhogynem meg voltak győződve arról, hogy az új, szabad Magyarország legyőzhetetlen, és nem vették komolyan az egyensúly elvét. Márpedig az 1848-as konfliktus során világossá vált, hogy az

²⁶ Koch: *Abrégé de l'histoire des traités de paix* című munkájának előszavában beszél az egyensúly problémájáról.

²⁷ Zichy Antal: Gróf Széchenyi István hirlapi cikkei. II. Bp. 1894, 612.

²⁸ Eötvös József: *Reform*. 1846.

európai egyensúly felett örökdő hatalmak ragaszkodtak a Habsburg birodalom fenntartásához.

A francia külpolitika, az 1848-as februári forradalom ellenére is, alapjában véve konzervatív maradt, és óvakodott attól, hogy az európai béke megbontójának szerepét játssza. A Magyar Felelős Minisztérium megalakulását 1848 tavaszán a dunai birodalom fenntartásáért aggódó bécsi francia követ „fájdalmas áldozatnak” tartotta, amelyet csak az enyhít némileg, hogy ezentúl a Monarchia alkotmányosabbnak látszik majd.

Azt remélte, hogy nem kezdődik meg a belső szétbomlás. Örült Erdély Magyarországgal való uniójának, meg annak is, hogy a magyarok oly nagy energiával fordultak a szerb felkelés ellen, és helytelenítette azt az osztrák politikát, amely abból állt, hogy a birodalmon belül szítottak vizályokat.²⁹ 1848 júniusában Bastide külügyminiszter közölte a párizsi osztrák követtel, hogy Franciaország, az európai egyensúly érdekében, ellenzi az osztrák uralom fenntartását az Alpokon túl, azaz Itáliában; de ugyanezen okból szívesen venné, ha Ausztria megerősödne, alkotmányos monarchiává alakulna, s így Európa keleti bástyája lenne.

Amikor nyílt konfliktusra került sor Magyarország és Ausztria között, a francia követ Ausztria pártját fogta, és még csak megértést sem mutatott a magyar függetlenség ügye iránt.

Az angol külpolitika is a Habsburg monarchia gyors megerősödését kívánta az 1848 márciusi válság után. Még az év tavaszán közölte ezt a véleményt a bécsi angol követ, Ponsonby, a magyar kormánnyal is. Bármily nagy szimpátiával viseltetett is az angol liberális közvélemény az 1848/49-es magyar küzdelem iránt, s bármily veszélyesnek tartották is a hivatalos körök az orosz beavatkozást, Palmerston külügyminiszter nem tudta elhatározni magát arra, hogy Oroszország ellen nyilatkozzék, hiszen az segített megmenteni ugyanazt a Habsburg birodalmat, amelynek fenntartásához Anglia is ragaszkodott. „Csak gyorsan végezzenek vele” – mondta az orosz követnek. Pulszkynak, a londoni magyar megbízottnak értésére adta, hogy a magyaroknak ki kell békülniük a dinasztiaiával, „mert az európai államok rendszerében lehetetlen volna a Habsburg birodalmat kis államokkal helyettesíteni”, és mert a Habsburg birodalom „európai szükség-szerűség és Ausztria keleti szövetségese”.

Az 1849. április 14-i függetlenségi nyilatkozattal a debreceni magyar kormány csak még jobban eltávolodott a francia és angol állásponttól. Anglia – ellentétben azzal, amit Kossuth és hívei reméltek – nem volt hajlandó támogatni a nemzeti függetlenség eszméjét a Habsburg birodalommal szemben. A legjobb esetben legfeljebb megpróbálta volna megnyugtatni és méltányossági alapon összebékíteni a két felet. Az volt a véleménye, hogy a korábbi magyar álláspont, nevezetesen az, hogy Magyarország csak az 1848-as törvények védelméért harcol, elfogadhatóbb, mert ezek a törvények összeegyeztethetők a dunai monarchia fenntartásával.

A legjellemzőbb nyilatkozatot Palmerston tette ezzel kapcsolatban az angol képviselőházban 1849. július 21-én:

„Ausztria az európai hatalmak egyensúlyának egyik legjelentősebb tényezője . . . A politikai függetlenség és a szabadságok Európában véleményem szerint Ausztriának mint

²⁹ Kosáry Domokos: Magyarország és francia külpolitika 1848/49-ben. Századok, 1938.

európai nagyhatalomnak a fennmaradásától és integritásától függenek; mindannak tehát, ami közelről vagy távolról arra irányul, hogy Ausztriát meggyengítse, megcsönkítsa vagy éppen elsőrendű hatalmi pozíciójából másodrangú állam szintjére degradálja, Európa számára elkerülhetetlenül oly nagy szerencsétlenséget kell magával hoznia, amelyet minden angolnak ijesztőnek kell tartania és meg kell akadályoznia.”³⁰

A magyar emigránsok utóbb is hiába próbálták megváltoztatni ezt a nézetet, a népek szabadságának hatalmas argumentumát emlegetve, majd pedig ők maguk is az európai egyensúly elvére hivatkozva azzal cáfolták e nézetet, hogy Ausztriát alapjában véve gyengévé teszi nemzeti tarkasága; nem szolgáltatta-e ki magát Ausztria 1849-ben a cárnak, hogy nem tudja tökéletesen eljátszani Oroszország ellensúlyának szerepét.³¹ 1859-ben Palmerston mégis ezt írta Lord Granville-nek: „... Bár az osztrákoknak semmi keresnivalójuk nincs Itáliában, Európa érdeke, hogy Ausztria továbbra is nagyhatalom maradjon a kontinens közepén.”³²

Ugyanebben az évben, Lord Lansdowne így írt Pulszkynek: „Őszintén reményelem, hogy azon nagy események, melyek most fordulnak elő, jobb Ausztriát adnak nekünk majd, de Európának szüksége van egy Ausztriára.”³³

Ez az „oly sokszor ismételt angol nézet – teszi hozzá Pulszky –, hogy az osztrák birodalom Európára nézve elkerülhetetlenül szükséges, hogy ugyanezért a birodalom feldarabolása meg nem engedhető”, szintén hozzájárult ahhoz, hogy a magyar emigráció vezetőinek körében elterjedjen a dunai konföderáció eszméje.

1865 körül, a két legjelentősebb magyar államférfi: az emigráns Kossuth, aki a függetlenség eszméjét képviselte és Deák, aki az Ausztriával való kiegyezés híve volt, egyaránt azt vallotta, hogy a dunai tájon nem létezhetnek kis, egymástól elszigetelt, eltérő utakat járó államok. Csak abban volt véleménykülönbség köztük, hogy milyen formát kapjon a tervezett együttműködés közös szervezete. Kossuth dunai konföderációs tervében fenntartja azt a tételt, hogy elszigetelten sem Románia, sem Szerbia nem képes ellenállni a külső befolyásoknak. Később még azt is kijelentette, hogy abban az esetben, ha a Habsburgok birodalma felbomlik, Magyarország, Románia, Szerbia és Csehország kölcsönösen meg tudná védeni egymást, és hogy szövetségük véget vethetne annak a hódító dinasztikus politikának, amely Bécsből kiindulva, annyi hatalmas érdeket fordított Ausztria ellen.

Kossuth tervének megvalósításához két alapfeltételre volt szükség: egyrészt a Habsburg birodalom megszüntetésére, másrészt a dunai népek ellentétes nemzeti, területi igényeinek békés összeegyeztetésére.

Deák, a maga részéről, megpróbálta létrehozni az osztrák–magyar kiegyezést. 1867. február 17-én kifejtette, hogy mi az idegen hatalmak álláspontja:

„Azt mondták, mi elhisszük, sőt megengedjük, hogy nektek igazatok van; hogy Magyarország külön alkotmánya jogilag érvényes; de nekünk abban semmi érdekünk, hogy ez Ausztriával szemben továbbra is fennálljon; de az érdekünkben áll, hogy Közép-

³⁰ CHFP, II. 320. p. Palmerston ugyanebben az értelemben ír Konstantinápolyba, Stratfordnak. Vö. *Lane-Poole: Life of Stratford Canning*. London, 1888. II. 188.

³¹ *Ungarns Selbständigkeit im Interesse von Europa*. Leipzig, 1851.

³² *Fitzmaurice: Life of 2nd Earl of Granville*. London, 1905, I. 325.

³³ *Pulszky: Életem és korom*. II. 245.

Európában azon állam létezzék és hatalmas legyen, amelyet Ausztriának nevezünk. Ámde Ausztria nem állhat fenn Magyarországnak külön állásával; ennek alkotmánya ellentétben áll Ausztria létével és hatalmával, s annál fogva ellentétben a mi érdekünkkel is. Mi tehát a ti követeléseket, ha szintén jogosak is, nem pártoljuk, még erkölcsi támogatással sem; és hogy azokat Ausztria nem teljesíti, eléggé igazolva látjuk önfenntartásának szüksége által. Így szólt akkortájt a külföld; olvassátok az akkori európai sajtóban, vagy legalább annak nagy részében történt nyilatkozatokat. Mi volt a mi teendőnk ezen nyilatkozatokkal szemben, mikor a jelen országgyűlés egybehivatván, ismét felszólalhattunk? Most teendőnk volt, bebizonyítani s meggyőzni a világot arról, hogy a magyar alkotmány és Magyarország törvényes önállása nem ellenkezik Ausztria fennállásával és hatalmával; sőt ez a kettő egymás mellett igen jól megfér . . .”³⁴

Deák szemében azonban a Habsburg monarchiával való kiegyezés szintén nem *malum necessarium* volt, hanem éppen ellenkezőleg, Magyarország számára előny. Ausztria nem volt elég erős ahhoz, hogy elbírjon Magyarországgal, ahhoz azonban elég erős volt, hogy vele együtt olyan nagyhatalmat alkosson, amely lehetővé teszi a magyar népnek, hogy Európa e veszélyes táján egy erős állam falai mögött keressen menedéket. Ezt a választ adta Deák mindazoknak, akik azt hitték, hogy Ausztriát felbomlás fenyegeti, és akik félték attól, hogy Magyarország sorsát Ausztriához kössék.

„. . . Ha egykor Európa politikai szükségnek tartotta is az osztrák birodalom fennállását, most ezen nézet nagyrészt megváltozott. Szabad legyen megjegyeznem, hogy egy nagy birodalom végfelbomlása nem olyan könnyen és nem olyan hamar történik, kivált, ha annak fejedelme népeinek alkotmányos szabadságában keresi trónjának legerősebb támaszát. Megjegyzem azt, hogy azon politika, mely figyelembe nem veszi a jelent és egyedül eshetőségekre akar építeni, éspedig olyan eshetőségekre, melyek el is maradhatnak, másképp is alakulhatnak, nem célszerű politika. Van-e, aki óhajtja Ausztria fölbomlását, nem tudom, de ha vannak ilyenek, azok bizonyosan nem a mi érdekünkben óhajtják. Félek, nagyon félek, hogy e fölbomlás által mi nem nyernénk s a mi sorsunk jobbra nem változnék.” Nem számítva azt, „ha egy nap kiszámíthatatlan események ezen katasztrófát egykor csakugyan előidéznék, mi jobb nekünk: ha államilag rendezett állapotban talál, vagy pedig szétzilálva”.³⁵

1867 decemberében, egyik parlamenti beszédében, Deák a dunai konföderáció kérdését is fölvetette. Abból indult ki, hogy most is fennállnak azok az indítóokok, amelyek miatt Magyarország egykor (1526-ban) Ausztriához csatlakozott.

Igaz — mondta —, hogy Törökország már nem ellenség, nem is hódító hatalom, viszont „az európai hatalmak nagy része oly terjedelmű és oly tetemes erővel rendelkezik, hogy azok között Magyarország, mint külön, saját magában álló ország, biztos támaszt nyújtó szorosabb szövetség nélkül, fenn nem állhatna. A sors országunkat oly nagyhatalmak közé helyezte, melyeknek bármelyike, midőn azt hinné, hogy vágyainak és terveinek útjában állunk, minket, saját erőnkben bizakodókat, roppant erejével bizonyosan elsöpörne”. Ha pedig a magyaroknak valamilyen támaszra szükségük van, mi lenne biztosabb szövetség annál, amelyet őseik valaha a Pragmatica Sanctióban kötöttek, hol

³⁴ Kónyi Manó: Deák Ferencz beszédei. IV. Bp. 1897, 327.

³⁵ Kónyi Manó, V. Bp. 1898.

találnának más olyan népet, amely számára az ő szövetségük éppoly szükséges volna, mint számunkra. „Ha valamely idegen nagyhatalommal szövetkeznék, tartok tőle, hogy a beolvasztás veszélye fenyegetné hazánkat . . . Ha pedig kisebb keleti szomszédainkkal kívánnánk szövetségre lépni, hazánk területi épsége miatt saját szövetségeseinkkel jöhetnénk oly súrlódásokba és belküzdelembe, mely magát a szövetkezés célját is megghiúsítaná.”³⁶

Eötvös József megjegyezte, hogy a nacionalizmusokban rejlő dinamikus erő birodalmakat képes létrehozni és lerombolni, és hogy ez az erő a Dunától nyugatra, nagy nemzeti államok kialakulását segítette elő.

„Ahová tekintetünket fordítjuk Európában, mindenütt nagy államokat találunk, melyek alakulásukat nagy nemzetiségeknek köszönik, vagy ilyen államok alakítására való törekvést, mely, ha Olaszországban célját egészen még nem érte is el, s Németországban csak most kezdődik, később vagy előbb, de bizonyosan hasonló államok alakulását fogja maga után vonni.”³⁷

De – teszi hozzá – a dunai tájon más a helyzet: itt olyan kisebb nemzetek élnek, amelyek csak egymással egyesülve tudnak olyan elég nagy államot alkotni, amely szerephez juthat az európai egyensúlyban, és így biztonságot ad nekik. Eötvös szerint ugyanezért van szükség a történeti Magyarország egységére.

„Az ethnographiai viszonyok nem engedik, hogy Európa e részében nagyobb állam alakuljon, mely csak egy nemzetiséget foglaljon magába; . . . Vajon azon kisebb népek, melyek ezen tért betöltik, az ellen, hogy hazájok hatalmas szomszédaiak küzdőterévé, ők magok terjeszkedési vágyaiknak zsákmányaivá ne váljanak, miben kereshetik biztonságukat, mint szintén egy nagy állam alakulásában?”³⁸

Eötvös már nagyon messze van 1815 legitimista, reakciós szellemétől. A népek természeti jogából és létérdekéből kiindulva elemzi a dunai állam kérdését:

„Nem a fejedelem hatalmában, hanem a népeknek akarátában fekszik a birodalom garantiája s erre csak akkor számolhatunk, ha a birodalom léte a népek érdekeinek megfelel.”³⁹

1866. augusztus 11-én írt naplójegyzeteiben még el is ítéli 1815 rendszerét, amely Ausztriát befolyáshoz juttatta német és olasz területen:

„A természet elleni helyzet, mely a bécsi congressus által európai egyensúlynak neveztetett, csak Ausztriának ezen befolyása által tartatott fel, s ennyiben phrasisnál több vala, ha ezen állam európai szükségnek neveztetett.”⁴⁰

Nem nehéz felfedezni e sorokban a magyar politikai érdeket: Ausztria túl erős volt a magyarokkal szemben német- és olaszországi befolyása, tartományai miatt; ez utóbbiak elvesztése (a sadowai vereség után), valamint a Monarchia súlypontjának áthelyeződése keletre, a Kárpát-medence felé, kedvező volt a magyar érdekek szempontjából. Érthető, hogy Eötvös a kiegyezés híve lett, és 1870-ben ellenezte a francia–porosz háborúba való

³⁶ Kónyi Manó, V. Bp. 1898.

³⁷ Eötvös József: A nemzetiségi kérdés. Bp. 1856. 28.

³⁸ Uo. 28.

³⁹ Eötvös József: Naplójegyzetek – gondolatok. 1864–1868. Bp. 1914. 202.

⁴⁰ Uo. 199.

beavatkozást, amely alkalmat adhatott volna Ausztriának arra, hogy újabb befolyásra tegyen szert német területen, s ezzel ismét felborítsa az 1867-es kiegyezéskor létrejött osztrák–magyar egyensúlyt.

A múlt század végén, ifjabb Andrássy Gyula, visszatekintve a kiegyezésre, kijelentette, hogy ez a dunai táj Európának egy olyan, még ki nem alakult, meg nem szilárdult része, amelyben a nyugati és keleti erők egyensúlyát csak egy nagy dunai politikai közösségben tudják biztosítani.

„Ha e föld nem oly hatalmat ural, amely egyenrangú Európa nagyhatalmaival, s amely önmagát minden egyes szomszédja ellen a sikernek legalább némi reményével megvédeni képes, szövetséggel pedig esetleges ellenfelek koalíciójának is ellent tud állni, honunk majd az egyik, majd a másik hatalom körébe vonva, majd az egyik, majd a másik martalékává válva, akarata ellenére idegen célok szolgálatában volna kénytelen a világ-hatalmak harcait végigküzdeni.”⁴¹

IV. 1871-től 1914-ig

Jacques Bainville, az első világháború korának konzervatív politikatörténésze a maga könyörtelen logikájával azt fejtegeti, hogy III. Napóleon, a forradalmi hagyományokat követve, eltávolodott a régi francia hagyománytól, amely szerint „a német anarchiát” az 1648-as példát követve kell megszervezni, különben veszélybe kerül Franciaország biztonsága. III. Napóleon Franciaországa nem vette észre, hogy már nem Ausztria, a dunai nagyhatalom, hanem Poroszország a veszélyes ellenség. 1859-et és 1866-ot ünnepelte, pedig e két dátum a Sedanhoz vezető út állomásait jelezte. Amikor 1870 júliusában Grammont, az európai egyensúly érdekében, tiltakozott az ellen, hogy a spanyol trónra német fejedelem lépjen, már túl késő volt. És 1871 után:

„A német egység után valóban nyoma sem volt többé az erősebbek túlkapásai ellen megszervezett volt európai rendszernek. Megtört az az egyensúlyi rendszer, amelyhez, hála Franciaországnak, az európai világ eljutott, és amely lényegében Németország tehetlenségén alapult.”⁴²

Ettől kezdve az angol politika is másként ítélte meg a helyzetet. Az 1866-os osztrák–porosz konfliktusig, Robert Morier⁴³ kivételével, senki sem volt tisztában azzal, hogy Bismarck egységes Németország kialakítására tör, sem azzal, hogy kísérleteinek milyen hatása lesz a hatalmi egyensúlyra.⁴⁴

Disraeli az angol politika birodalmi jellegét hangsúlyozta, és amikor az angolok indiai és földközi-tengeri érdekeire gondolt, inkább az orosz imperializmus szándékai töltötték el félelemmel.

Igaz, hogy a *British Encyclopaedia* 1875-ös kiadásában Henry Reeve a *balance of power* címszó alatt már német túlsúlyról beszél:

⁴¹ Andrássy Gyula: Az 1867-es kiegyezésről. Bp. 1896, 16.

⁴² Histoire de deux peuples. Paris, 1933. 220.

⁴³ Wemyss: Memoirs and Letters of Sir Robert Morier. II. Ch. XIX.

⁴⁴ CHFP, III. 8–9.

„Jelenleg a Német Birodalom katonai ereje jóval nagyobb, mint bármely más államé, és csak az összes többi állam egyesített ereje tudna szembeszegülni vele. A hatalmi egyensúly, ahogy az ötven évvel ezelőtt értették, teljesen megsemmisült.”

1876-ban azonban, amikor a Balkán törökellenes megmozdulásai nyomán összeütközésre került sor Oroszország és Törökország között, az angol politika a cár terjeszkedési tervei ellen fordult, hogy elzárja előtte a Konstantinápolyhoz vezető utat. E szempontból Disraeli és Gladstone véleménye inkább csak a módszert illetően tért el egymástól. Gladstone, Canningot követve, az orosz terjeszkedésnek kis független, nemzeti balkáni államok létrehozásával akart gátat vetni; míg Disraeli ugyanezt a célt tűzve maga elé, nyíltan szembehelyezkedett a cárral, és a Török Birodalmat támogatta.

Disraeli győzött. A San Stefano-i békével ő is legalább olyan elégedetlen volt, mint Andrassy Gyula, a Habsburg-monarchia külügyminisztere. Salisbury külügyminiszter a különböző hatalmakhoz intézett körlevélben sietett megbírálni a San Stefano-i feltételeket, és a politikai egyensúly elvéhez ragaszkodó nemzetek nevében szembefordult Oroszországgal.⁴⁵ Disraeli valóságos háborús fenyegetésekkel vonszolta el Oroszországot a berlini kongresszusra, amelyen nemcsak a török uralmat biztosították még mindig nagy területeken a Balkánon, hanem – az angolok javaslatára – Ausztriát is megbízták azzal, hogy foglalja el Boszniát.

Az angol történészek egy része, Trevelyannel élükön, elítéli Disraeli politikáját, és Gladstone-nak ad igazat. Bárhogy van is, ez mit sem változtat azon, hogy Andrassy politikája a korabeli angol politikával volt párhuzamos, tehát számíthatott ez utóbbi támogatására. A Poroszország és Ausztria összebékítésén, erősítésén fáradozó egyensúlyi politika nyomai sem tűntek el teljesen. Poroszországnak is volt egy realista politikusa, aki különválasztotta ugyan Ausztriát Németországtól, de óvakodott attól, hogy mint dunai birodalmat megsemmisítse.

Bár 1866 szakítást jelentett, Bismarck óvakodott attól, hogy döntő csapást mérjen Ausztriára. Azt akarta, hogy váljon külön Németországtól, és súlypontját távolabb, kelet felé helyezze át. Teljesen tisztában volt azzal, hogy a Bécs felé irányuló porosz terjeszkedés orosz terjeszkedést hozna magával nyugat felé anélkül, hogy a dunai probléma megoldódnék. A következő szavakkal próbálta uralkodóját a győzelem teljes kihasználásáról lebeszélteni:

„Mit tennénk Európában Tirol és Bukovina között az osztrák állam helyébe? Az Osztrák–Magyar Monarchia, mint független nagyhatalom, fenntartása szükséges mind Németország, mind az európai egyensúly szempontjából.” És még hozzátette: „Egy német Ausztriát nem tudnánk semmire sem használni, és olyan tartományok részleges vagy teljes meghódítása, mint az osztrák Szilézia vagy Csehország részei, nem erősítené a porosz államot; német Ausztria és Poroszország fúzióját nem lehetne megvalósítani, és Bécset nem lehetne Berlinből kormányozni.”⁴⁶

Bismarck realizmusa még jobban kitűnik, ha összehasonlítjuk a századvégi *all-deutsch* programmal, amely annyi nyugtalanságot keltett Párizstól Szentpétervárig. Bismarck és Andrassy politikájának alapja az volt, hogy békés egyensúlyra törekedett

⁴⁵ CHFP, III. 130.

⁴⁶ Gedanken und Erinnerungen. III.

Oroszországgal és együtthaladásra az angol politikával. A század elején azonban lényeges változás következett be. A 19. század utolsó tíz esztendejében az angol–francia kapcsolatok még elég feszültek voltak, és egy angol–oroszl konfliktus sem volt lehetetlen. Az egyre veszélyesebbnek tűnő német katonai hatalom, a napról napra zajosabb német terjeszkedési politika és főleg a német flotta gyors növekedése (amely az angolok szemében a legbiztosabb jele volt annak, hogy véget ért a *balance of power* és a béke időszaka) egyre inkább nagyhatalmi koalíciót alakított ki Németország körül. Az 1891-ben aláírt francia–oroszl szövetséget kibővítették az 1904-i Delcassé szerződéssel, majd a francia–angol egyezményvel, amelyet angol–oroszl egyezmény egészített ki 1907-ben. „Megkezdődött az a folyamat, amelyet a németek *bekerítésnek*, az angolok pedig *biztosításnak* neveznek” – mondja G. P. Gooch.⁴⁷

1908-ban Sir Charles Hardinge kifejtette Iszvolzskijnak, hogy a német túlsúly nagy veszélyt jelent, és ezért a politikai egyensúly érdekében Anglia erősnek szeretné látni Oroszországot.⁴⁸

Ugyancsak 1908-ban, Aehrenthal, Ausztria–Magyarország külügyminisztere nem megfelelő diplomáciai előkészítés után Bosznia annektálásával kész tények elé állította a hatalmakat (e téren szembekerülve Angliával, amely rokonszenvezett az ifjú Törökországgal); az általános felháborodás, amelyet e lépés kiváltott, egyszerre rávilágított arra, hogy a Monarchia elszigetelődött. A Hármas Szövetség politikai feltételei alaposan megváltoztak. Németország a politikai egyensúly híveivel szemben álló táborban volt, és nem számíhattak többé Itáliára sem. Ehhez járultak még a Monarchia belső viszályai, amelyek külföldön egyre nagyobb visszhangra letek.

A dunai nacionalizmusok, amelyek addig, a lengyel és magyar nacionalizmus mellett csak korlátozottan tudták igényeiket képviselni, a 20. század elején kiteljesedtek, megerősödtek. Ausztriában a napról napra egyre jobban elmérgeződő német–cseh ellentétek végül is teljesen megbénították a rendes parlamenti életet.

A magyar politika egyáltalán nem indokolt, túlcsonduló önbizalmában maga is hozzájárult a Monarchia külföldi presztízsének csökkenéséhez. Ez a harc a külvilág előtt is felfedte a belül uralkodó gyöngeséget; ugyanebben az időben azok a nemegyszer igen erős súrlódások, amelyek szembeállították a kisebbségeket a nagyobb nemzetiségekkel, lehetővé tették a kisebbségek vezetőinek, hogy olyan érveket használjanak, amelyek mindenütt a legnagyobb felháborodást váltották ki. A 19. század elején az európai közvélemény úgy gondolta, hogy Ferenc József halála után a Monarchia magától széthullik.

Pedig a nagy dunai hatalom fennmaradásához igen nagy érdekek fűződtek. Jelentős francia és angol politikai írók siettek megcáfolni a Monarchia felbomlásának divatos elméletét; volt ezek közt több olyan személyiség is, akit 1919-ben a másik táborban találunk majd. 1905-ben, amikor a magyar függetlenségi párt legfeltűnőbb sikereit érte el, az osztrák Tezner az európai egyensúly nevében nyíltan megfenyegette Magyarországot, kijelentve, hogy Európa fenn kívánja tartani a Monarchiát:

„Az európai egyensúly törvénye – írta –, amint az legutóbb a berlini szerződésben kifejezésre jutott, erősebbnek fog bizonyulni, mint a magyar közjog, ezeréves kora ellenére.”⁴⁹

⁴⁷ CHFP, II. 439.

⁴⁸ Uo. II. 400.

⁴⁹ Die Wandlungen des Österreichisch–Ungarischen Reichsidee. Wien, 1905.

1901-ben André Chéradame, aki osztotta a francia képviselőház elnökének, Paul Déchanelnek a véleményét, körvonalazta a Monarchia helyzetét Európában.⁵⁰ Déchanel volt a leghatározottabb képviselője annak az elméletnek, amely szerint Franciaországnak Poroszország ellensúlyaként Ausztriát kell támogatnia. 1900-ban az Akadémián mondott beszédében Edouard Hervé politikája követőjének mutatkozott. Hervé a maga idejében előre látta az 1866-os háborút és annak Franciaországra nézve súlyos következményeit („Ausztriát megtörni annyit jelent: Poroszország kezére játszani”), megértette, mi a szlávok jelentősége Ausztriában. Chéradame művében ezt a politikai gondolatot fejti ki, és ugyanakkor kimutatja, hogy milyen idegességet, nyugtalanságot keltett az *allddeutsch* mozgalom mind Franciaországban, mind Oroszországban, és még Ausztriában is visszhangra talált Schönerer harcias német nacionalista pártjában.

Chéradame szerint a németek Ausztrián keresztül akarnak terjeszkedni a Balkán, Törökország és Perzsia irányába, s ez a Monarchiát öngyilkosságba kergeti. A franciáknak azonban meg kellett volna érteniük, hogy amint 1866 1871-hez vezetett, egy újabb német beavatkozás Ausztria ügyeibe ismét Franciaországot is fenyegetné, tehát mindenáron meg kell akadályozni. Franciaországnak a német expanzió ellen kell megerősítenie a Habsburg-monarchia helyzetét.

Angliának is érdek ben állt, hogy megakadályozza a német politikai és gazdasági terjeszkedést, de mivel a francia–angol kapcsolatok bizonytalanok voltak (1901), csak idővesztéséget jelentett volna, ha megpróbálják megnyerni Angliát; Franciaországnak és Oroszországnak kellett közösen megkísérelnie a közép-európai *status quo* fenntartását:

„A berlini kormány politikailag azon munkálkodik, hogy tönkretegye Ausztriát; Franciaországnak és Oroszországnak arra kell politikailag törekednie, hogy megerősítse.”

Chéradame jelzi, hogy Ausztriában Poroszországnak sok ellensége van, főleg a szlávok körében, akiket támogatni kellene. Ebben azoknak a francia úttörőknek a hatása mutatkozik meg, akik az 1871-i vereség után kelet felé indultak egy új „Richelieu-féle politika” szellemi előfutáiraiként, hogy szövetségi lehetőségeket keressenek német Közép-Európa határában.

A szerző ismerteti és elfogadja Rieger, cseh politikus, Palacký veje, véleményét, amelyet ő 1866-ban és 1870-ben fejtett ki párizsi útja alkalmával francia államférfiak és főként III. Napóleon előtt. Rieger memorandumot nyújtott át Napóleonnak a dunai táj politikai helyzetéről; ebben azt javasolta, hogy helyettesítsék a dualizmust a szlávok számára kedvező rendszerrel:

„Csehország, ha germanizálják – mondta –, bizonyosan porosz Németország martaléka lesz; egy szláv Csehország azonban soha nem lehet Oroszország martaléka, mert túl féltékenyen őrzi történelmi egyéniségét és nemzeti függetlenségét.”

Éppen a Reichsratban folyó német–cseh küzdelem töltötte el Chéradame-ot félelemmel. Ausztriát, az európai egyensúly e jelentős tényezőjét fenyegetik a németek, a franciáknak tehát a cseheket kell támogatniuk, mert ők Ausztria fenntartásáért küzdenek. Chéradame elemzi azt is, hogy milyen álláspontot foglalt el e kérdésben az orosz sajtó. Megállapítja, hogy 1870 után az oroszok nem sokat törődtek az ausztriai szlávokkal, de a németek behatolása a Balkánra és Törökországba, valamint a pángermán propaganda

⁵⁰ A. Chéradame: L'Europe et la question d'Autriche au seuil du XXe siècle. Paris, 1901.

felriasztotta őket e közönyből. Idézi az orosz sajtónak azokat a megállapításait, amelyekből világosan kiderül, hogy Oroszország mind Ausztria békéjét, mind önmagát féltette a német hatalomtól.

A *Novoje Vremja* 1900 áprilisában így írt:

„A Pángermán Unió propagandája veszélyezteti Ausztria és Oroszország békéjét. Agitációja veszélyes Oroszország számára, mert ez a társulat az egész német népben föl akarja ébreszteni azt a gondolatot, hogy minden föld, amelyen akár egyetlenegy német él, német föld. Ennek az elvnek az alapján a pángermanisták igényt támaszthatnak Oroszország területének legnagyobb részére, hiszen hála régebbi politikánknek, Oroszországban alig van olyan terület, ahol ne élneek németek. Az oroszok jelenleg nagy figyelemmel kísérik a szlávok és az osztrák németek közt folyó harcot. Attól félnek, hogy ha a németek győznek, sovinizmusuk nem ismert majd határt.”

1899 végén a *Moszkovszkije Vedomosztyi* ezt írta:

„Oroszország egyetlen esetben lehetne arra kötelezve, hogy Ausztria segítségére siessen, és megvédje Németországtól: akkor, ha Németország arra határozná el magát, hogy elszakítsa Ausztriától az ott élő németeket, mert akkor ebből következően Németországnak sok szlávot is meg kellene támadnia.”

Chéradame hangsúlyozza, hogy Oroszország egy pillanatig sem hitte el azt a német érvelést, hogy a Monarchia felbomlása elkerülhetetlen, valamint hogy Berlinnek és Szentpétervárnak meg kellene egyeznie a felosztást illetően.⁵¹ Végül idézi Gorlovnak, a *Novoje Vremja* politikai munkatársának francia nyelvű munkáját. Gorlov azt állítja, hogy a Monarchia népei – szlávok vagy nem szlávok – csak a föderalizmus útján tudnak megmenekülni a németektől. Szerinte jó lenne, ha a franciák és oroszok rokonszenve az ausztriai szlávok iránt politikai együttműködéssé szélesednek.⁵²

„Oroszország szívesen látná, ha Ferenc József egy föderalizált, Franciaországgal és Oroszországgal baráti viszonyban levő Ausztriában uralkodnék.”⁵³

A dunai monarchia fenntartása mellett nyilatkozik R. W. Seton-Watson (Scotus Viator álnéven) is 1907-ben megjelent, az Osztrák–Magyar Monarchia jövőjéről szóló, első munkájában. Könyve világosabb, szilárdabb szerkezetű, más jellegű, mint Chéradamé, de kiindulópontja ugyanaz: azt akarja bizonyítani, hogy hamis az a vélemény, amely szerint a Monarchia Ferenc József halála után darabokra hullik.⁵⁴

Vannak olyanok – mondja –, akik e téveszmék leple mögé bújva saját egyéni érdekeiket kívánják szolgálni. „Anglia és Franciaország azonban, tisztelve az egyensúly elvét, fenn akarja tartani a dunai monarchiát. E két országnak nyilvánvalóan érdeke, hogy Ausztria–Magyarország nagyhatalom maradjon. De ez az érdek teljesen negatív, és egyál-

⁵¹ Ugyanez a véleménye: *Probus–Hoffmann: Rückblick auf Österreich im Jahre 2000*. Leipzig, 1898.

⁵² *La question d'Orient au vingtième siècle*. Nice, 1899.

⁵³ Hasonló álláspontot foglalt el *Charles Benoist* (*Revue des Deux Monde*, 1899. nov. 15, 260.): „pour qu'il ait une Europe, il faut qu'il y ait une Autriche en Europe. Faire comme elle est faite de cinq ou six peuples ou fractions de peuples . . . l'Autriche est l'idéal de l'Etat-tampon.” *René Henry* szerint (*Questions d'Autriche–Hongrie et questions d'Orient*. Paris, 1903. 353.): „l'Autriche est la seule barrière suffisamment solide qui puisse, au début du XXe siècle, se dresser à travers du Drang et arrêter les ambitions allemandes pour l'équilibre européen.”

⁵⁴ *The Future of Austria–Hungary*. 1907.

talán nem a kettős monarchia belső problémái határozzák meg, hanem csak az európai egyensúly fenntartásának szükségessége. Ezt az egyensúlyt ugyanis mélységesen megzavarná Ausztria megcsönkítése vagy akár a két testvérország szétválasztása. Ha felismerjük azokat a tényeket, amelyekről szóltam és érveim megalapozottságát, abból logikusan következik, hogy Franciaországnak és Nagy-Britanniának mindent el kell követnie annak érdekében, hogy a kettős monarchia (belül bármennyire módosulva) fennmaradjon politikai és gazdasági egységnek a modern világban.”

Seton-Watson hivatkozik ugyan Déchanel és Chéradame érveire, de még messzebb megy, és kimutatja, hogy nemcsak francia vagy angol érdekekről van szó, hanem általában Európa javáról.

„Egyáltalán nem túlzás azt állítani, hogy Ausztria–Magyarország belső viszályai ellenére az európai politika sarkpontja, és hogy eltűnése végzetes csapást jelentene a hatalmi egyensúlyra.”

Seton-Watson igen érdekesen – Bismarckot idézve – azt is bizonyítja, hogy Ausztria fenntartása Németországnak is érdeke.

A dunai monarchia ellen irányuló *alldeutsch* programok megvalósítása nagy veszélyeket hozna Németországra, amelynek terjeszkedése európai koalíciót hívna életre maga ellen. Oroszországot illetően (Chéradame szlavofil elméletétől eltérően), Seton-Watson megállapítja, hogy a cári politika mindig igyekezett Ausztriában belső zavarokat kelteni. Egyébként – amint Fagyeyev tábornok szavaiból is kiderül – a pánszláv mozgalom, amely azt állítja, hogy Konstantinápolyba az út Bécsen át vezet, Ausztria bukására számít Oroszország felemelkedése érdekében. Mindenesetre – mondja Seton-Watson – sok függ attól, hogyan bánik a Monarchia a szláv nemzetiségekkel: sikerül-e megbékítenie őket, vagy Oroszország karjaiba dobja őket.

Ebben az első művében a szerző még nem tanúsít nagy rokonszenvet a szlávok iránt.

Valaha – mondja – Ausztria feladata az volt, hogy a török ellen harcoljon; ma éppen ellenkezőleg, „Ausztria–Magyarország fenntartását a szláv támadás elleni erős gát szükségessége igazolja leginkább.” Ugyanez vonatkozik Itáliára – mondja Seton-Watson –, amely ugyancsak érdekelt a Monarchia fenntartásában. Szerinte Olaszország követelései (Trieszt) nem komolyak, így Ausztriával való konfliktus esetén csak veszíthet. Megállapítja, hogy Szerbia éles ellentétben állt a Monarchiával, de úgy gondolja, hogy ezt főleg a Monarchia délszláv lakóinak helyzete okozta.

A román problémát illetően az a véleménye, hogy ez csak az erdélyi románok helyzete miatt mérgesedett el. Helyteleníti a román irredentizmust, de azt szerinte le lehetne csillapítani megfelelő magyar kisebbségi engedményekkel. Dicsérve Andrassy Gyulát, aki a maga idejében a nemzeti Románia megalakítását támogatta, idézi azt a beszédet, amelyet Demetrius Sturdza tartott 1893-ban a román szenátusban, azt bizonyítandó, hogy a románok nem akarják meghódítani Erdélyt.

„Királyságunkban – mondta Sturdza – senki sem gondol arra, hogy Erdélyt meghódítsa. Egyébként sincs megfelelő hatalmunk ahhoz, hogy ilyesmire vállalkozunk, de még ha lenne is, ebből Ausztria–Magyarország romlása következne, amely végzetes lenne a románok számára is, és teljes felfordulást okozna Európában . . . Az Osztrák–Magyar Monarchia léte elsőrendű európai szükségszerűség, mint ahogy a román állam léte is az.”

Georges Bratianu *Origines et formation de l'unité roumaine*⁵⁵ című új könyve mutatja, hogy itt – függetlenül attól, milyen véleményt lehet e korszak magyar politikájáról kialakítani – nem egyszerűen kisebbségek elégedetlenségéről volt szó, amelyet engedményekkel le lehetett volna csillapítani, hanem a román nacionalizmus uralmi ambícióiról, területi követeléseiről. Bratianu elismeri, hogy a románok valóban arra aspiráltak, hogy Erdélyt uralmuknak megszerezzék. Természetesen a kormány ezt nem mondhatta ki nyíltan, de az ellenzék őszintébb volt. Így, mikor a liberálisok vezetője, Demetrius Sturdza miniszterelnök lett „kénytelen volt nyilatkozni a kormány külpolitikájáról, és hangsúlyozni Ausztria-Magyarország mint az európai egyensúly nélkülözhetetlen tényezője fenntartásának szükségességéről. Utána viszont a konzervatívokon és főként Take Ionescon volt a sor, megtámadták a kormányt, és azzal vádolták, hogy elejtette az Erdély-ügyet”. Ezek után nemigen tarthatjuk őszintének Sturdza nyilatkozatát.

Azokkal szemben, akik a Monarchia felbomlását jósolták, Seton-Watson világosan és határozottan kijelentette:

„E sorok szerzője egyáltalán nem hisz Ausztria-Magyarország felbomlásának sem valószínűségében, sem lehetőségében.” És még hozzátette: „Az elmúlt évszázadok folyamán lejátszódó események alakulása arra készítet minket, hogy higgyünk egy erős közép-európai állam létének történeti szükségszerűségében, más szóval, a dualista monarchiának – még ha belülről módosított formában is – mint az európai békerendszer integráns részének tartósságában.”

V. A válság: 1914–1919

A bécsi kongresszus idején a dunai nacionalizmusok fejlődésüknek még csak elején jártak. De a 19. század folyamán sorra egymás után annyira megerősödtek, kiteljesedtek, hogy olyan politikai és társadalmi erőket alkottak, amelyeket ettől kezdve nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Palmerston, mint sok más angol államférfi, Kárpát-Európában és a Balkánon nem akarta alkalmazni a nyugaton már elfogadott nemzetiségi elvet.⁵⁶ Az új század kezdetén azonban, a dunai probléma nagyon világosan, a következőképpen jelentkezett:

Hogyan egyeztethető össze az egyensúly hívei által szükségesnek tartott nemzetfeletti monarchikus keret a nemzetiségek – nagyrészt egymásnak is ellentmondó – követeléseivel? A nemzetiségek még ezen az etnikai szempontból oly kevert dunai tájon is tényleg szuverén, független nemzeti államokat szerettek volna létrehozni, kizárólagos hatalommal.

Sokan viszont a Monarchia föderalizálását javasolták és azt, hogy a nemzetiségek követelése a nemzetfeletti keretben kapjanak méltányos helyet. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésről szóló kiváló munkájában (1904) Louis Eisenmann a jövő ígését a dualizmus megszüntetésében, valamint a föderalizált monarchia létrehozásában véli megpillantani. Sőt, 1908-ban a *Cambridge Modern History* egyik fejezetében nagy opti-

⁵⁵ Bucarest, 1943. 261–263.

⁵⁶ R. W. Seton-Watson: Britain in Europe. 1789–1914. Cambridge, 1938, 459–460.

mizmussal azt írja: a dunai népek végre megértették, hogy közös érdekek fűzik őket egymáshoz és a dunai monarchiához.

A század második évtizede és a világháború radikális változást hozott mind a nyugati politikai írók, államférfiak véleményében, mind pedig a dunai táj politikai helyzetében. Ez a probléma persze, akár a federalizmusé, túl terjedelmes ahhoz, hogy e tanulmány keretei közé beférjen. Ugyanebben az évben a fiatal Beneš is valamiféle federalizálástól várta a dunai monarchia problémáinak megoldását.⁵⁷ Hat évvel korábban Karol Kramář kijelentette:⁵⁸

„A világnak nem gyenge és beteg Ausztriára van szüksége; csak egy belül egészséges, erőteljes birodalom tud megbirkózni azzal a nagy feladattal, hogy az egyensúly politikájára ügyeljen.” A Habsburg-birodalom újjászülethet, és reményekkel teli új életet kezdhet, ha elfogadja igazi rendeltetését, és olyan birodalommá alakul „amelyben a nemzetiségi kérdést úgy oldják meg, hogy a birodalomban élő valamennyi népet igazságosan, részrehajlás nélkül kezelik . . .”; olyan birodalommá, amely „elég erős ahhoz, hogy biztosítani tudja a belső békét és ugyanakkor fenn tudja tartani pozícióját a külvilággal, mindenfajta nyomással szemben; azt a pozíciót, amely alapvető jelentőségű az egyensúly politikájának megőrzéséhez Európában”.

1919-ben, a nemzetiségi elv győzött az összes többi felett, és a dunai monarchia helyett egy sor nemzeti állam alakult.

E fejlődés első jelei már 1914 előtt mutatkoztak. Seton-Watson, a háborút megelőző évek napról napra feszültebb hangulatában, még a Monarchia fenntartását kívánta ugyan, de nehézségeit, hiányosságait egyre nyugtalanítóbbnak találta. Hamarosan ő lett azután a radikális átalakulás eszméjének apostola.

A Habsburg-dinasztia történelmi küldetése az – írta 1908-ban –, hogy a hatalma alatt álló valamennyi népnek egyenlő jogokat biztosítson. „Ha ezt a küldetését nem teljesítené, azzal Oroszország szupremáciáját erősítené a Balkánon, sőt még egy nagy dunai hatalom létét is veszélyeztetné.”⁵⁹

Ausztria – mondta 1911-ben – egy nemzedékre elodázhatná még a szerb és horvát követelések teljesítését, ahelyett, hogy támogatná azokat, de ez gyászos politika lenne. „A Habsburg-monarchia jövője attól függ, hogy Ausztria melyik alternatívát választja.”⁶⁰

Seton-Watson 1913-ban jelzi, hogy mivel a kérdést a balkáni háborúk módosították, Ausztriának sürgősen döntést kell hoznia, ha fenn akar maradni.⁶¹

„Amíg a háború bármilyen eszközzel elkerülhető volt – emlékezik 1919-ben –, bűn lett volna egy olyan radikális megoldáson munkálkodni, mint a Habsburg-monarchia megszüntetése, és én abban az egyre halványuló reményben éltem, hogy az összeomlás elkerülhető lesz belső reformokkal, amelyek a végzetes dualista rendszert a nacionalizmuson alapuló federalizmussal helyettesítenék.”⁶²

⁵⁷ Le problème autrichien et la question tchèque, 1908.

⁵⁸ Europe and the Bohemian Question. The National Review.

⁵⁹ Racial Problems in Hungary, 1908.

⁶⁰ The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy. 1917.

⁶¹ Die Südslawische Frage. 1913. Előszó.

⁶² Europe in the Melting Pot. London, 1919. Előszó. Érdekes megnézni ugyanerről a problémáról H. Wickham-Steed: Through Thirty Years, 1892–1922. című emlékiratait. 2. köt. London, 1924.

Hamarosan kitört a roppant válság, a világháború, de az Antant vezetői egy ideig még ezután sem gondoltak a dunai monarchia felbomlasztására. House ezredesnek, Wilson elnök bizalmasának is az volt a véleménye, hogy a *status quo ante* alapján az Antant segíthetne Ausztriának abban, hogy Poroszországtól emancipálódjék.

Wilson – írta House – a Monarchia kebelén belül akarta biztosítani a nemzeti ségeknek az autonómiát; mert „a nyugat-európai államfökhöz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy az osztrák–magyar politikai unió szükségszerű, és mintha megérezte volna, hogy a Habsburg-monarchia jótékony erőnek bizonyulhatna, ha megszabadul a német befolyástól”.

Ugyanez a koncepció tükröződik Wilson híres Tíz Pontjában és az amerikai Kongresszuson 1917. december 4-én elmondott beszédében. Ebben az időben számos más francia és angol államférfi vallott hasonló elveket. Itt nem követhetjük nyomon, milyen megfontolások vezették el az Antant vezetőit ahhoz az eszméhez, hogy a Monarchia helyébe nemzeti államokat kellene állítani a dunai tájon. Azt sem lehet pontosan meghatározni, milyen szerepet játszottak a különböző tényezők e változásban. Voltak elvi kérdések, politikai és stratégiai érdekek (a gyengébb szövetségest, Ausztriát eltávolítva, rést üthettek volna a német védelem délkeleti rendszerén, és ehhez szövetségésekre találhattak volna a Habsburg-ellenes nemzeti mozgalmakban).⁶³ Ezek a nacionalista mozgalmak egyre jobban megerősödtek. Először az Antant-hatalmak kormányai oldalán sikerrel működő emigráns vezetők közvetítésével fejtették ki hatásukat, majd az összeomlás után, befejezett tények elé állítva a világot, azonnal megvalósították a Monarchián belüli terveiket, és megszüntették a régi uralmat. Érdekességként azonban megjegyezzük, hogy a *The New Europe*, ez a dunai táj radikális újjárendezéséért harcoló, a cseheket támogató lap, egyáltalán nem ejtette el a politikai egyensúly elvét, hanem éppen ellenkezőleg, azt igyekezett kimutatni, hogy az új nemzeti formációk még jobb ellensúlyt alkotnának, mint a Monarchia. Az emigráns vezetők pedig megpróbálták meggyőzni a nyugati országok közvéleményét arról, hogy csak a Monarchia eltávolításával tudnak gátat vetni a német világhatalom terjeszkedésének, hiszen ennek a Németalföldtől a Balkánig és Berlintől Bagdadig, sőt Egyiptomig érő imperialista terveit éppen a Monarchia támogatta.

„A pángermanizmus fő pontja Közép-Európában Németország és Ausztria–Magyarország szoros szövetsége” – írta Masaryk 1916 októberében.⁶⁴

„Meg kell törni a németeknek a többi kelet-európai népre nehezedő hatalmát” – mondta 1917 áprilisában a *The New Europe* egyik vezércikke. „A politikai egyensúlynak mindaddig meg kell őriznie a nemzetközi politikában betöltött helyét, míg valamilyen jobb elvvel nem tudják helyettesíteni.”⁶⁵

Mindenekelőtt – írta a lap – a háború okait kell kiküszöbölni. „Ki kellene elégiteni a legitim igényeket, és olyan megfelelő határokat kellene megállapítani, hogy létrejöheszen egyfajta stabilitás.” Ausztriát, ugyanúgy mint Törökországot, alkotóelemei, azaz nemzetiségei szerint kellene felosztani. „A Habsburg-monarchia *disiecta membrából*

⁶³ Vö. *Sir Cambell Stuart: Secrets of the Crewe House*. London, 1920.

⁶⁴ *Pangermanism and the Eastern Question*. The New Europe. 1916.

⁶⁵ *The Transition from Old to New Europe*.

(szétválasztott tagjaiból) így megszülethetne egy új szláv föderáció.” A Monarchián belül nem lehet föderációt alkotni, mint ahogy „néhány jóindulatú angol politikus elképzei”.

Az 1919-ben a győztesek oldalán felsorakozó nacionalizmusok azonban úgy tudták legitim törekvéseiket megvalósítani, sőt még uralmi vágyaikat is kielégíteni, hogy az együttműködési rendszer megteremtése helyett inkább saját céljaik elérésével törődtek. Chmélar nem ok nélkül állapította meg később:

„Az új államok e létrehozása a volt Ausztria–Magyarország helyén anélkül ment végbe, hogy Közép-Európa eszméje kezdetben kifejeződött volna. Először mindegyik saját létevel törődött, és így centrifugális erőknek engedelmeskedett.”⁶⁶ Igaz – teszi hozzá –, a változás kimunkálói, főleg Masaryk, már messzebb mentek: „Felismerték, hogy országuk történelmi küldetése egy új közép-európai együttműködési rendszer megalakításában áll.”

De ha voltak is, egyik vagy másik oldalon olyanok, akik így gondolkodtak, erőfeszítéseik hiábavalónak bizonyultak. Míg 1919-ben bizonyos nemzetiségek túlzó igényeit tökéletesen kielégítették mások rovására, egyesek alulmaradtak, és soha nem tudtak beletörődni abba, hogy végleg lemondjanak arról, amit elveszítettek. Ilyen körülmények között semmiféle politikai vagy gazdasági közeledés nem jöhetett létre a dunai nemzetek között. Egyébként ugyanebben az időben a probléma földrajzi feltételei is megváltoztak: már nem egy birodalom belső problémáiról volt szó, hanem Európa e táján élő valamennyi nép problémáiról – a Monarchia régi határaitól függetlenül.

A két háború közötti időszakban egyesek a Kisantantban vélték megtalálni az együttműködés új formáját, pedig ez a Kisantant nem annyira enyhítette, mint inkább kifejezte a dunai népeket egyre jobban elválasztó ellentéteket. Emeljük ki közülük a Monarchia volt hívének a nevét, Eisenmannét, aki 1930-ban érdekes cikkben fejtette ki nézeteit.

Ausztriával – írja – a dunai probléma egyik megoldása tűnt el, de maga a probléma és megoldásának szükségessége megmaradt. Az előző nemzedék úgy gondolta, hogy Ausztriára szükség van, mert a kis népek képtelenek fennmaradni Németország és Oroszország között.⁶⁷

„Ezeknek a népeknek össze kell fogniuk, hogy e veszélyekkel szembe tudjanak szállni. És ugyanakkor amikor így függetlenségüket védenék, Európa egyensúlyát is védenék azon fenyegetések ellen, amelyeket egyik vagy másik túl erős szomszédnak az előrenyomulása jelent.”

De bármilyen reményeket fűzött is Eisenmann a Kisantanthoz, mint a dunai probléma új megoldásához, maga is néhány feltételt szabott: „Meg kell jegyezni, hogy a Kisantant csak akkor lesz igazán, tökéletesen és kielégítően Kelet-Európa tartós formulája, ha megtalálja a módot arra, hogy végleg megszilárdítsa kapcsolatait azokkal az országokkal, amelyeket legyőztek.”

Mások az új rendszert túl törékenynek tartották és alkalmasnak arra, hogy szembeállítsa egymással a dunai népeket; egyébként – tették hozzá – az a helyzet, amelyben e

⁶⁶ A. Chmélar: Le problème autrichien et l'Europe centrale. Le Monde Slave, 1928.

⁶⁷ L. Eisenmann: La Petite Entente et l'histoire. Le Monde Slave, 1930. Vö. A. Gauvaine: La politique d'équilibre de la Petite Entente et les garanties de la paix européenne. Le Monde Slave, 1926.

rendszer megszületett és amelyben mind Németország, mind Oroszország ideiglenesen tehetetlenné vált, nem ígérkezik hosszú életűnek.⁶⁸

G. Gafencu, volt román külügyminiszter szerint a kollektív biztonság politikájának az volt a baja, hogy „a felsőbb rend, amelyet Genfben próbáltak megtalálni, formulák és rendszerek ábrándos egyensúlyán alapult és nem a valódi erők egyensúlyán. Különösen Közép-Európában nem sikerült betölteni azt az űrt, amelyet a volt birodalmak eltűnése jelentett: az új államok jogi egyezményekkel kötődtek egymáshoz, de nem kellett felsőbb szintű egységeket alkotniuk. Töredékállamok halmaza volt ez, és közülük még a legerősebbek is csak néhány hétig tudtak ellenállni a készülődő viharoknak. Úgy látszott, az egyensúlyt nem lehet visszaállítani, a kontinens középpontjában hatalomra jutó új erőkkel szemben többé nem volt sehol európai támpont”.

1920-ban Jacques Bainville *Les Conséquences politiques de la paix* című könyvében ideiglenesnek ítélte az új dunai megoldást a politikai viszonyok valószínűleg bekövetkező változása miatt.

A problémát újabban tanulmányozó szerzők közül kiemelkedik az oxfordi történész, C. A. Macartney. 1942-ben megjelent, *Problems of the Danube Basin* című könyvében arra a következtetésre jut, hogy az 1919-es rendszer törekénynek bizonyult a dunai tájon, és ebből a következő tanulságot vonja le:

„... A dunai táj függetlenségének, biztonságának, szilárdságának megőrzése az egész világnak alapvetően fontos érdeke. Egy Kelet-Európa államait függetlenségüktől megfosztó hatalmas, agresszív állam az egész világ biztonságát fenyegeti, mert veszélyes és mindig veszélyes is volt, a világ számára, ha egy nagyhatalom vagy ha két-három nagyhatalom, állandó harcban, teljes, monopolizált ellenőrzést gyakorol e térség felett.”

A szerző, úgy látszik, a dunai tájban véli megtalálni a politikai egyensúly kulcsát. Az a véleménye, hogy a dunai érdekek azonosak az egész világ érdekeivel, és nemzetközi garanciákat is implicálnak. Hangsúlyozza, hogy a dunai rendszernek nem egy bizonyos hatalom ellen kellene irányulnia, hanem azon népek politikai, gazdasági és társadalmi érdekei fejlődése érdekében kellene létrejönnie, amelyek alá tartoznának. Bizonyos mértékig azt a régi elméletet éleszti fel, hogy egy ilyenfajta együttműködés a szomszédos hatalmak érdekeit is szolgálja.

„A szerző – írja – talán egyéni meggyőződését fejezi ki, amikor megállapítja, hogy nemcsak Kelet-Európa biztonsága függ Nyugat-Európa biztonságától, hanem *vice-versa* is, és hogy mindkettő szorosan kapcsolódik Németország és Oroszország biztonságához.”

Macartney véleménye szerint ahhoz, hogy ezt a célt elérjük, barátságos kapcsolatokat kell kiépíteni a dunai népek között.

„Bizonyos, hogy mindenfajta tervnek, amely célhoz akar érni, nemcsak a favorizált fél, hanem az összes kelet-európai nép vágyaival, igényeivel kell számot vetnie. A Habsburg-dinasztia szövetségét a Monarchia három leghatalmasabb nemzeti elemével: a németekkel, magyarokkal, lengyelekkel végül olyan népek támadásai törték meg, amelyek akkoriban sokkal gyengébbnek látszottak.”

„E politika ellenkezőre fordítása, az, amely a lengyeleknek, cseh-szlovákoknak, románoknak és jugoszlávoknak kedvezett, ugyancsak tévesnek bizonyult, noha francia

⁶⁸ G. Gafencu: *Préliminaires de la guerre à l'Est*. Fribourg, 1944.

fegyverek támogatták, és a Népszövetség áldását is megkapta. Minden hasonló olyan kombináció, amely ugyanezt a módszert használva próbál eredményre jutni, kielégítve az egyik félt, tehetetlenné téve a másikat, mindig is törekeny és tisztavirág életű lesz.”

„... Kelet-Európa valamennyi jelentős népének többé-kevésbé hasonlóan fejlett nemzeti ontudata van, és mind elérkeztek arra a pontra, amikor már nem lehet eltérő módon kezelni őket.”

„... Mindenfajta nemzeti imperializmus, akár régi vagy új történeti igényekre alapul, akár arra az igényre, hogy az illető nemzet Kelet-Európában különleges vezető szerepet akar játszani, akár a mostani háborúban tett szolgálatokra – mindenképpen forradalomhoz és bizonytalansághoz vezet, ha azzal az óhajjal párosul, hogy fenn kell tartani vagy vissza kell állítani a nemzetek valamilyen hierarchiáját.”

A politikai egyensúly elvének az új viszonyokhoz igazított változata vajon szerepet játszott a legutóbbi időkben is? Néhány politikai író és történész nyilatkozatai szerint a kérdésre igennel kell válaszolnunk. A múlt századi európai angol politikáról írott kitűnő művében Seton-Watson 1938-ban megállapítja:

„Európa politikai egyensúlya nemzedékek során az angol politika egyik alapelve volt, s a világháború végzetes válságának pillanatában ismét annak bizonyult – ezúttal természetesen nem Franciaország, hanem Németország ellen.” Igaz, 1919 után egy ideig úgy látszott, hogy az európai és Európán kívüli érdekek összekeveredése, valamint új tényezők belépése miatt a hatalmi egyensúly megszűnt létezni; de Seton-Watson hozzáteszi: „... A legutóbb Közép-Európában bekövetkezett eseményekből arra következtünk, hogy végül is a hatalmi egyensúly nem szűnt meg, és még nem lehet tudni: vajon nem erősebb-e, mint azok az eszmék, amelyeket Genfben egy esetleges nemzetközi kormányról képviselnek sokan.”⁶⁹

Láttuk azonban, hogy az egyensúly elve csak egy tényező a sok közül, hol fontosabb, hol kevésbé fontos, hol időszerűnek, hol divatjamúltnak tartják. Új tényezők, gazdasági vagy egyéb megfontolások merülhetnek fel, és ezek háttérbe szoríthatják. Webster professzor mutatta ki, hogyan változik az idők folyamán a különböző tényezők jelentősége:

„... 1814-ben az államférfiak a hatalmi egyensúlyt tekintették alapelvnek, azt az elvet, amelyet a napóleoni Franciaország felborított. Majdnem teljesen figyelmen kívül hagyták viszont – s talán ez elkerülhetetlen volt – a nemzeti érzéseket és autonomizmusokat, amelyek azután a 19. század uralkodó erőivé váltak, és amelyek végül egész működésüket tönkretették. Ezért történészek és publicisták két generáción át elítélték őket. Pedig ez a mű kétszer olyan hosszú ideig élt, mint az 1919-es egyezmény.”

„Az 1919-es tárgyalások résztvevői azt az alapelvet fogadták el, hogy ki kell elégíteni a szabadon kinyilvánított nemzeti igényeket. De őket is vétkes esztelenséggel vádolták, mondván, hogy nem igyekeztek, vagy csak alig, olyan gazdasági viszonyokat létrehozni, amelyek közepette a népek békében élhetnének.”⁷⁰

⁶⁹ Britain in Europe. A Survey of Foreign Policy. Cambridge. 1938. 35–36.

⁷⁰ C. K. Webster: Les leçons de Vienne et de Paris. (L’Avenir 1943) érdekes cikkben Nineteenth Century vitába bocsátkozik és a hatalmi egyensúlyt változatlan, jelentős elvnek tartja, jelentősebbnek, mint bármi mást Angliában (Integration or Disintegration, 1943 október). E cikkben kifejti, hogy a

Nincs-e vajon egy még fontosabb elv – teszi fel a kérdést Webster –, amely esetleg most elkerüli a figyelmünket? De ő úgy látja, hogy itt három fő problémáról van szó:

„A hatalmi egyensúly és a szabad önrendelkezés, mindkettő a világbéke elengedhetetlen tényezője, ugyanúgy, ahogy egy egységes világhoz bizonyos gazdasági feltételek is szükségesek.”

Miféle változásokon mennek még majd át ezek az elvek államférfiak, írók és a közvélemény szemében, és hányféle szempontból kerülnek mérlegre, amikor a dunai tájra alkalmazzák őket?

E kérdésekre a történész csak akkor tud majd válaszolni, ha a jelen eseményei már a múlt világába kerültek át.

Revue d'Histoire Comparée

1944. 81–120.

dunai népeknek együtt kell működniük. *Eduard Beneš* új művében egy külön fejezetet szentel az új európai egyensúly problémájának (*Demokratie heute und morgen*, Zürich, 1944. 239–241.): „Először is az kellene, hogy a háború utáni szervezetekből állandó, általános európai egyensúly jöjjön létre, amely politikailag és gazdaságilag néhány főbb politikai egység erejének kiegyenlítésén alapulna.”